

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ

ਭਵਭੂਤੀ

ਲੇਖਕ
ਗੋ. ਕੇ. ਭਟ

ਅਨੁਵਾਦਕਾ
ਪ੍ਰੇਮ ਕੋਟਿਯਾ

ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ

BHAVABHUTI . Punjabi translation by Prem Kotia of
G. K. Bhat's monograph in English Sahitya Akademi,
New Delhi (1983), **SAHITYA AKADEMI**
REVISED PRICE Rs 15 00

© ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ . 1983

ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ

ਮੁਖ ਦਫਤਰ

ਰਵੀਂਦਰ ਭਵਨ, 35, ਵੀਰੋਜਸਾਹ ਰੋਡ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110001

ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਿਕ ਦਫਤਰ

ਬਲਾਕ V-ਬੀ, ਰਵਿੰਦਰ ਸਰੋਵਰ ਸਟੇਡੀਅਮ, ਕਲਕੱਤਾ-700029

29, ਅਲਭਾਮਾਸ ਰੋਡ (ਦੂਸਰੀ ਮੰਜਲ), ਤੇਨਾਮਪੇਟ, ਮਦਰਾਸ-600018

172, ਮੁਮਬਈ ਮਰਾਠੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਯ ਮਾਰਗ, ਦਾਦਰ, ਬੰਬਈ-400014

ਪ੍ਰਿੰਟਰ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੈਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ

ਚਾਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ-110006 .

SAHITYA AKADEMI

REVISED PRICE Rs 15 00

ਵਿਸ਼ੇ ਸੂਚੀ

1. ਕਵੀ ਦਾ ਪਰਿਚਯ	1
2. ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਪਰਕ	6
3. ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ ਤੇ ਯੁਗ	9
4. ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕ	17
ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ	
ਮਾਲਤੀ-ਮਾਧਵ	
ਉੱਤਰ ਰਾਮਚਰਿਤ	
5. ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕਲਾ	48
6. ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਜਗਤ	71
7. ਸੰਦਰਭ-ਗ੍ਰੰਥ-ਸੂਚੀ	78

ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ

ਪਰਿਵਾਰ

ਇਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਕਵੀ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਨੇ ਵਾਸਪੋਯ-ਯੋਗ ਕੀਤਾ।
 ਤੇ ਯਸਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾ ਹੀ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।
 ਭੱਟ ਗੋਪਾਲ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਨੌਕੀ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ
 ਵਿਖਾਅਤ ਸਨ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੀਲਕੰਠ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਕਾਰਣ
 ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜਤੁਕਰਣੀ ਸੀ।

‘चरणशब्द’ शाख। विशेषाध्ययनजनसंघाची।’

ਨਾਮ

ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾ ਨੀਲਕੰਠ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾਕਾਰ ਕਵੀ ਦਾ ਪੈਤ੍ਰਿਕ ਨਾ ਸ੍ਰੀਕੰਠ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ 'ਭਵਭੂਤੀ' ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਜਾਂ ਉਪਨਾਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਦ³ ਸੂਕਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਾਸਤਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਰਵੋਤਰ ਭਵਭੂਤੀ ਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਉਧ੍ਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਵ (ਭਵ) ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਸਮ੍ਰਿਧੀ (ਭੂਤਿ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾ ਭਵਭੂਤੀ ਪਿਆ ਹੈ।⁴ ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀਕੰਠ ਤਾਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਾਨਪਦ ਹੈ, ਕਵੀ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਾ ਭਵਭੂਤੀ ਹੀ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਨਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਉਮਥੇਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਮਵੇਕ, ਉਥੇਅਕ, ਉਰਰੇਅਕ ਤੇ ਓਮਵਕ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਮਥੇਕ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੀਮਾਸਕ ਸਨ ਤੇ ਕੁਮਾਰਿਲ ਭੱਟ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਮਾਰਿਲ ਦੇ 'ਸਲੋਕਵਾਰਤਿਕ' ਤੇ ਮੰਡਨ ਮਿਸ੍ਰ ਦੇ 'ਭਾਵਨਾਵਿਵੇਕ' ਉੱਤੇ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕੁਮਾਰਿਲ ਨੂੰ ਭੱਟਪਾਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਲੋਕਧਾਰਣਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੀਮਾਸਕ ਉਮਥੇਕ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹਨ—ਐਸ. ਪੀ. ਪੰਡਿਤ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਦੇ ਇਕ ਖਰੜੇ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਅੰਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੁਮਾਰਿਲ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਉਮਥੇਕ ਦਾ ਨਾਟਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।⁵ ਉਮਥੇਕ ਦੀ 'ਸਲੋਕ-ਵਾਰਤਿਕ' ਦੀ ਟੀਕਾ ਦੇ ਇਕ ਖਰੜੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ "ਯੇ ਨਾਮ ਕੇਚਿਦ ਇਹ ਨਹ" ਪਦ ਉਧ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਦੇ ਪੂਰਵਗ ਦੇ ਪਦ ਵਾਕੁਰ ਹੈ। ਚਿਤ੍ਰਸੁਖਚਾਰਯ ਦੀ 'ਤਰ੍ਹਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ' (ਚਿਤ੍ਰਸੁਖੀ) ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਤੇ ਦੂਜੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ 'ਨਯਨਪ੍ਰਸਾਦਿਨੀ' ਟੀਕਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਵਭੂਤੀ ਹੀ

3 ਵੀਰਰਾਘਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

साम्बा पुनरु मन्त्रात्पत्रिभूतिः ।

ਅੰਨਤਪੰਡਿਤ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ—

गिरिजायाः कुक्षौ बन्धे भवभूतिरिति।।

ਸ੍ਰੀਧਰਦਾਸ 'ਸਦ੍ਰਕਤਿਕਰਣਾਮ੍ਰਿਤ' ਵਿਚ ਉਧ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ—

कां तपस्वी गतोऽवस्थामिति स्मरेद्विव स्तनी ।

बन्धे गीरीषजाःलेषमत्रभूतिरिति।।

4. ਦੇਖੋ 'ਕੁਨਰਨ ਰਾਜਾ' 'ਸਰਵੇ ਆਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ', ਪੰਨਾ ੧੮੩ ।

5. ਐਸ. ਪੀ. ਪੰਡਿਤ : 'ਗੋਡਵਰੇ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਥਾਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੀਰੀਜ਼ ।

ਉਮਥੇਕ ਹੈ। 'ਉਤਰਗਮਚਰਿਤ' ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਘਨਸਯਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਭਵਬੂਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਵਿੜ ਮੂਲ ਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਭਵਬੂਤੀ ਤੇ ਉਮਥੇਕ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕੇਵਲ ਦੋ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਉਮਥੇਕ ਨਾ ਸੰਦਿਗਧ ਹੈ। "ਯੇ ਨਾਮ..." ਇਹ ਪਦ ਭਵਬੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ, ਪਰ ਉਮਥੇਕ ਦੇ 'ਮੀਮਾਸਾਭਾਸ਼ਯ' ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜੋ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਭਵਬੂਤੀ ਦੀ ਸਾਸਤ੍ਰੀਯ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੰਕਾ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਮੀਮਾਸਕ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ, ਵੇਦਾਂਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁶

ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕੱਥ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ 'ਉਦੁੰਬਰ ਨਾਮ' (उदुम्बरनामान्.) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਵਿਸੇਸ ਥਾਂ ਨਾਲ ਸਥਿਤ ਕੁੱਲ ਦਾ ਨਾ (ਉਪਨਾਮ) ਹੈ। ਮਿਰਾਸੀ ਯਵਤਮਾਲ ਜਿਲੇ ਵਿਚ ਪੈਨਗੰਗਾ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਤਟ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਉਮਰਖੇੜ ਨਾਲ ਉਦੁੰਬਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਨਮ-ਸਥਾਨ

'ਮਹਾਵੀਰ-ਚਰਿਤ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਭਵਬੂਤੀ ਦਕਸਿਣਾਪਥ ਵਿਖੇ ਸਥਿਤ ਪਦਮਪੁਰ (ਜਾਂ ਪਦਮਨਗਰ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਦਸਦੇ ਹਨ। 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਸਥਾਨ ਪਦਮਾਵਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਗਰੀ ਵਿਦਰਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। 'ਦਕਸਿਣਾਪਥ' ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਦਮਾਵਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੱਸਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

6. ਵਿਉਰੋ ਲਈ ਦੇਖੋ : ਕਾਣੇ . 'ਉਤਰਗਮਚਰਿਤ' (ਸੰ), ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰਨਾ ੧੨-੧੬, ਕਰਮਚਰ . 'ਭਵਬੂਤੀ' (ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਯ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਆਖਿਆਨ ਮਾਲਾ- ੫) ਪੰ. ੮-੯, ਬੇਠਵਲਕਰ . 'ਲੇਟਰ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਰਾਮ', ਹਾਰਵਰਡ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਹਰਸ਼ੇ : 'ਆਬਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਆਨ ਦ ਲਾਈਫ ਐਂਡ ਲਿਟੇਚਰ ਆਫ ਭਵਬੂਤੀ' (ਵ੍ਹੈਚ) ਵਰਾਸ, ਪੰ ੧੯, ਜੀ ਕੁਨਹਨ ਰਾਜਾ : 'ਸਲੋਕਵਾਰਤਿਕਵਿਆਖਿਆ' (ਡੱਟ ਉਸਥੇਕ ਕ੍ਰਿਤ), ਮਦਰਾਸ ਵਿ ਸੰ ਮਾਲਾ ੧੩, ਭੂਮਿਕਾ ਪੰ ੨੧, ਮਿਰਾਸੀ . 'ਸੰਸੋਧਨ ਮੁਕਤਾਵਲੀ' (ਤੀਜਰੀ) (ਮਰਾਠੀ) ਤੇ 'ਭਵਬੂਤੀ', ਭਟ . 'ਉਤਰਗਮਚਰਿਤ', ਭੂਮਿਕਾ ਪ ੪-੯।

ਯਤਨ ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਵਾਯਾ ਜਾ ਪਦਮਪਵਾਯਾ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਹੀ ਪਦਮਾਵਤੀ ਮੰਨਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਗਵਾਲੀਅਰ ਖੇਤਰ ਵਿਖੇ ਪਾਰਾ (ਪਾਰਵਤੀ) ਨਦੀ ਕੋਲ, ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਤੇ ਨਰਵਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਡਾ: ਭੰਡਾਰਕਰ ਨੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦਕਸਿਣਾਪਥ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਦਰਭ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸਟ੍ਰ ਦੋਵੇਂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੱਖਣ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਨਾਗਪੁਰ ਪੱਤੀ ਦੇ ਚਾਦਾ ਜਾ ਚੰਦਰਪੁਰ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਹੜਾ ਪਦਮਾਵਤੀ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਥਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਣਾ ਆਵਸਥਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਵੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਪਦਮਪੁਰ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ-ਸਥਾਨ ਪਦਮਾਵਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁੀਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਮਿਰਾਸੀ ਨੇ ਨਾਗਪੁਰ-ਵਿਦਰਭ ਖੇਤਰ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪਦਮਪੁਰ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਾਕਾਟਕ ਠਾਜਿਆ ਦੇ ਇਕ ਰਾਮਰ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਦਮਪੁਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੌਰਵ, ਦੋ ਮੰਦਿਰਾਂ ਤੇ ਇਕ ਸਿਵ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੁਰਾਤੱਤਵੀ ਖੋਜ, ਆਧੁਨਿਕ ਪਦਮਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੈਤਿਰੀਯ ਸਾਖਾ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ—ਇਹ ਸਭ ਪਦਮਪੁਰ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵੀ ਦਾ ਮੂਲ-ਸਥਾਨ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁷ ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ

ਦੇਵਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਦੂਜੀ ਸਮਸਿਆ ਦੇਵਤਾ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਲਿਆ ਉਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾਕਾਰ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਬਿਕਾ ਜਾਂ ਪਾਰਵਤੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ ਸਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਆਲੋਚਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਜੈਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਕਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਕਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਲੇਲੋ ਨੇ ਸਰਵਪ੍ਰਥਮ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ ਦਾ (ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸਥਿਤ) ਕਾਲਪੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਰਾਸੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਾਪਿਆ ਹੋਇਆ, ਕੋੜ੍ਹੀ, ਕ੍ਰਿਸਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਾਬ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਸਦਕਾ ਰੋਗ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਨੇ ਤਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਚਨ

7. ਮਿਰਾਸੀ : 'ਸੰਸੇਧਨ ਮੁਕਤਾਵਲੀ', ਪ੍ਰਥਮ ਆਵਲੀ (ਪੰ. ੭੬-੮੪) ਦੂਸਰੀ ਆਵਲੀ (ਪੰ. ੬੭-੭੬); ਤੇ 'ਭਵਭੂਤੀ'।

8. 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ, ਸਾਰ ਵ ਵਿਚਾਰ' (ਮਰਾਠੀ) ਪੰ. ੫।

ਦਿਤਾ ਸੀ, ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਕੋਟਾਰਕ, ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮੂਲਸਥਾਨ (ਮੁਲਤਾਨ) ਤੇ ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਲਪੀ। ਕਾਲਪ੍ਰਿਆ ਦਾ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਸੇਖਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਥਾ ਗਾਧਿਪੁਰ (ਕੋਨੋਜ) ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਏਕਤਾ ਯਮੁਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਕਾਲਪੀ ਨਾਲ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆ ਜਾਂ ਕਾਲਪੀ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਅਰਥਾਤ ਸੂਰਜ। ਰਾਸਟ੍ਰਕੂਟ ਰਾਜਾ ਇੰਦਰ ਤੀਸਰੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੋਬਿੰਦ ਚੌਥੇ ਦੇ (ਖੰਡਾਤ ਤੇ ਸਾਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ) ਤਾਮਰ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ 915 ਈ: ਵਿਚ ਕੋਨੋਜ ਉਤੇ ਆਕ੍ਰਮਣ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆ ਦੇ ਚੌਰਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵਿਸਾਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਪੜਾਉ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਦਰਸਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਲਈ ਢੁਕਦੀ ਹੈ। 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀ ਉਸਤਤ ਲਈ ਇਕ ਪਦ ਹੈ (੧-੩)। ਰਾਜ ਸੇਖਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਲੇਖ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆ (ਕਾਲਪੀ) ਤੋਂ ਕੋਨੋਜ ਪਹੁੰਚੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਨੋਜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯਸੋਵਰਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਧਾਲਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਉਜੈਨੀ ਦੇ ਮਹਾਕਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਇਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਏ ਮਧੁਮਤੀ ਤੇ ਪਾਰਾ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਸੁਵਰਣਥਿੰਦੂ ਸਿਵਲਿੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ ਮੰਨਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ।^੧

9 ਦੇਖੋ : ਮਿਰਾਸੀ . 'ਸੰਸਧਨ ਮੁਕਤਾਵਲੀ', ਪ੍ਰਥਮ ਆਵਲੀ (ਪੰ ੯੫-੧੦੩)—ਤੀਸਰੀ ਆਵਲੀ (ਪੰ. ੩੫-੪੦),
ਕਰਮਚਕਰ : 'ਭਵਭੂਤੀ' (ਪੰ ੬-੭)
ਜ਼ਟ : 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ. ੧੩-੧੭।

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਪਰਕ

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸੰਕਲਨਾਂ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾ ਨਾਲ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਪਦ ਉਧ੍ਰਿਤ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਆਪਣੇ 'ਗੋਡਵਹੋ' (ਪਦ ੭੯੯) ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਰਕ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚਿਤਮੁਖੀ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਨੇ-ਮੂੰਨੇ ਲੇਖਕ ਭਵਭੂਤੀ ਕੇਵਲ ਨਾਟਕ, ਨਾਟਿਕਾ ਆਦਿ ਲਿਖਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਆਦਰਹੀਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।¹ ਇਹ ਗੱਲ ਉਦੋਂ ਤਕ ਦੁੱਕਵੀਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਨਾ ਕਰ ਲਈਏ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਤੋਂ ਅਤਿਰਿਕਤ ਨਾਟਿਕਾ ਆਦਿ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ-ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਲਿਖੇ ਸਨ।² 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸਦ ਤੇ ਸਾਖਯ ਦਰਸਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਗਿਆਨਨਿਧੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਪਰਮਹੰਸ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਭੂਘਾ ਦਾਰਸਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਸਚਰਜ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਸਤ੍ਰੀਯ-ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹੋਣ। ਦੁਰਭਾਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਰਚਿਤ ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ ਹੀ ਅੱਜ ਉਪਲਬਧ ਹਨ—'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਤੇ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ'।

1. 'ਨ ਵਿ ਪੁਰਾ ਆਸ ਯਕ ਸਕ੍ ਨਾਟਕਜਾਟਿਕਾਵਿਸ਼ਵਨਖਭਿਰਚਜਸਾਸ਼ੇਯ ਭਗੀਸ਼ੀ ਯਥਾਤਿ ਯਥਾਭੂਤਿ:।'

'ਤੱਤੁਪ੍ਰਕ੍ਰੀਪਿਕਾ' (ਨਿਰਣਯਸਾਗਰ ਸੰਸਕਰਣ, ਪੰ ੨੬੫)।

2. ਦੇਖੋ 'ਭੁਨਹਨ ਰਾਜਾ' : 'ਸਲੋਕਵਾਰਤਿਕਵਿਆਖਿਆ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ. ੨੩-੨੪; ਤੇ 'ਸਰਵੇ ਆਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਟੇਚਰ'।

ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਐਮ. ਆਰ. ਕਾਲੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਨੂੰ ਕਵੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਯੁਵਾਵਸਥਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੁਣ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਦੋਸ ਉਜਾਗਰ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਰਾਮ-ਕਥਾ ਸਬੰਧੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਟਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।³ ਆਨੰਦਰਾਮ ਬਰੁਆ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਾਰਦਾਚੰਜਨ ਰਾਯ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਪਰੀਤ ਮਤ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਮਾਲਤੀ-ਮਾਧਵ' ਸੈਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਖੇਡਿਆ ਪਿਛੋਂ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ। ਰਾਯ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ-ਕਥਾ ਸਬੰਧੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਬੰਧੀ ਜੋ ਸੰਕੇਤ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।⁴

ਸਾਹਿਤਕ ਸਮੀਖਿਆ ਅਕਸਰ ਮਨੋਪਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿੱਟਿਆ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਏ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਯ ਮੁਦਲੇ ਲੇਖਨ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਵੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਵਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਮ-ਕਥਾ ਸਬੰਧੀ ਨਾਟਕ ਲੜੀਵਾਰ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਮੁਦਲੇ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੇ ਕਵੀ ਦਾ ਮਨ ਖੱਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਹਣੇ ਦਿਤੇ ਹਨ। 'ਉੱਤਰ-ਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੇ ਸਥਾਵਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਤਣ ਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇ ਚੰਚਲ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗਿਆਨ ਜਰੂਰ ਝਲਕਦਾ ਹੈ।⁵

ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੋਰ ਹੀ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ—

1. 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਤੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨੀ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਸੰਖਿਪਤ।
2. ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ ਤੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਜਟਿਲ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਕੇਵਲ ਨਾਇਕ

3. ਦੇਖੋ ਕਾਲੇ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', (ਸੰ) ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ।

4. ਦੇਖੋ ਰਾਯ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', (ਸੰ) ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ ੧੧-੧੮।

5. ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ : ਭਟ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ. ੧੭-੨੪

ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਉਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਪਾਤਰ-ਚਿਕ੍ਰਣ ਨਿਸਚੈ ਹੀ ਪਰਿਪੱਕ ਹੈ।

3. ਜਿਥੇ ਕਿ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਪਰਿਪੱਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਚਿਕ੍ਰਣ ਹੈ, ਉਥੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਯੁਵਾ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਚਿਕ੍ਰਿਤ ਹੈ।
4. ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਤੋਂ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਤੇ, ਫਿਰ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ, ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵੇਗ ਸਗੋਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਚੰਗੇਰੀ ਜਾਚ ਵਧੇਰੇ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਤਰਕਪੂਰਣ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁶

'ਭੋਜਪ੍ਰਬੰਧ' ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਦੰਡੀ, ਵਰਹਚੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੱਧਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕਵੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਪਰਕ ਪੱਕਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਭਵਭੂਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ, ਅਰਥਾਤ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕੰਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।⁷

6. ਦੇਖੋ . ਭਟ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ ੨੪-੨੫ . ਤੇ ਕਰਮਚਕਰ, 'ਭਵਭੂਤੀ' ਪੰ ੮੧-੮੫;

ਟੋਡਰਮੱਲ . 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਪੰ. ੩੧ ਬੋਲਵਲਕਰ : 'ਦਿ ਲੇਟਰ ਹਿਸਟ੍ਰੀ ਆਫ ਰਾਮ' ਹਾਰਵਰਡ ਓਰਿਏਂਟਲ ਸੀਰੀਜ਼, ਸੰਚੀ 21, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ।

7. ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ : ਭਟ : 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ ੨੬-੨੭।

ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ

ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ ਤੇ ਯੁਗ

(1)

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਕਾਰਣ ਯਥਾਸੰਭਵ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1 (ਕ) ਕਲਹਣ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਰਾਜਤਰੰਗਿਣੀ' ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ, ਭਵਭੂਤੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ; ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਮੁਕਤਾਪੀਡ ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਨੇ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਕਲਹਣ ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਦਾ ਸਮਾ ਸੰਨ ੬੬੩ ਤੇ ੭੩੦ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚੀਨ ਦੀ ਕਾਲਗਣਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਦੇ ਇਕ ਪੂਰਵ-ਗਾਮੀ ਚੰਦਰਾਪੀਡ ਨੇ ਚੀਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕੋਲ ਇਕ ਰਾਜਦੂਤ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸੰਨ ੭੩੬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਮਾਨਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਨੇ ਆਪ ਸੰਨ ੭੩੬ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਰਾਜਦੂਤ ਚੀਨ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਭਿਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਹਣ ਦੀ ਕਾਲਗਣਨਾ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ੩੧ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦਨੁਸਾਰ ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਦਾ ਸਮਾ ਸੰਨ ੭੨੩ ਤੇ ੭੬੧ (ਜਾਂ ੭੩੧-੭੬੭) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਨੇ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਸੰਨ ੭੩੩ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹਰਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।

(ਖ) ਚੀਨ ਦੀ ਕਾਲਗਣਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਰਾਜਾ ਈ-ਚਾ-ਫੋਨ-ਮੋ ਨੇ ਸੰਨ ੭੩੧ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜਦੂਤ ਨੂੰ ਚੀਨ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਮਿਰਾਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਤਦਨੁਸਾਰ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ,

ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਲਗਭਗ ਸੰਨ ੭੨੫ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰਾਜਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

(ਗ) ਇਕ ਜੈਨ ਲੇਖਕ, ਰਾਜਸੇਖਰ ਸੂਰੀ (ਲਗਭਗ ਸੰਨ ੧੩੪੮ ਈਸਵੀ), ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਮਰਜ ਨੇ ਸੰਨ ੭੫੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜੈਨ ਮਤ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਮਰਜ ਨੂੰ ਸੰਨ ੭੫੪ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰਾਜਗੱਦੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ੭੫੦ ਈਸਵੀ ਤੇ ੭੫੪ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦਾ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜਕਾਲ ੭੨੫ ਤੋਂ ੭੫੨ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਘ) ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਨੇ 'ਗੋਡਵਹੋ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੋਡਰਾਜਾ ਉਤੇ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ('ਗੋਡਵਹੋ' ਪਦ ੭੨੯) ਜੈਕੋਬੀ ਦੀ ਜੋਤਸ ਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗ੍ਰਹਿਣ ੧੪ ਅਗਸਤ, ੭੩੩ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਨਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਵਿ ਸੰਨ ੭੩੫ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੋਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਤਰਾਰਧ ਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੂਰਵਾਰਧ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ੭੦੦-੭੩੦ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸਕੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਲਗਣਨਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

(ਕ) ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਦੁਸਯੰਤ-ਸਕੰਤਲਾ ਤੇ ਪੁਰੁਰਵਾ-ਉਰਵਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਸੰਕੇਤ; ਕੌਸਿਕੀ ਤੇ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ; ਮਾਧਵ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚ 'ਮੇਘਦੂਤ' ਦਾ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਤਮਕ ਸੰਕੇਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਜਿਥੇ ਦੁਸਯੰਤ ਤੇ ਰਾਮ ਵਿਸੇਸ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ—ਇਹ ਤੱਥ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਭਵਭੂਤੀ ਉਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਲੀਦਾਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਏ ਹਨ।

(ਖ) ਥਾਣ (ਸੰਨ ੬੦੬-੬੪੭ ਈਸਵੀ) ਜਾ ਦੰਡੀ (ਅਵੰਤਿਸੁੰਦਰੀ-ਕਥਾ ਸੰਨ ੬੭੫-੭੦੦ ਈਸਵੀ) ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਤਦ

ਵੀ ਇਹ ਤੱਥ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਲ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸੀਮਾ ਸੰਨ ੭੦੦ ਈਸਵੀ ਹੈ।

- (ਗ) ਅਨੇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਲੇਖਕ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ-ਸਾਸਤ੍ਰੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ—ਕਸ਼ੇਮੇਂਦ੍ਰ (ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ) ਮੰਮਟ (ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ), ਮਹਿਮਭੱਟ (ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਭਾਗ), ਸੋਮਦੇਵ (ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ), ਧਨੰਜਯ (ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ), ਸੋਢਲ, 'ਉਦਯਨਸੁੰਦਰੀ-ਕਥਾ' ਲੇਖਕ (੧੦੫੦ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ), ਕੁੰਤਕ (ਲਗਭਗ ੧੦੦੦ ਈਸਵੀ), ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ (੯੮੦-੧੦੨੦ ਈਸਵੀ) ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਾਜਸ਼ੇਖਰ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ (ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਭਾਗ)। ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਨਾਂ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਵਾਮਨ (ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ) ਹੀ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਲੰਕਾਰ-ਸਾਸਤ੍ਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਦੋ ਪਦ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਗਤਿਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸੰਨ ੭੦੦ ਤੇ ੭੩੦ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(2)

ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਸੂਚਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦਰਭ ਵਿਚ ਪਦਮਪੁਰ ਦਾ ਵਾਸੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਪਦਮਾਵਤੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੰਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਰਹਿਣ ਲਗਿਆ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਦਰਭ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ (੭ਵੀਂ ਤੇ ੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ), ਕਸਮੀਰ ਉੱਤੇ ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਤੇ ਕੰਨੌਜ ਉਸ ਜਿਹੇ ਹੀ ਬਲਵਾਨ ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਲਗਭਗ ਸੰਨ ੭੨੫ ਈ ਵਿਚ ਰਾਜਗੋਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਕਸਮੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ ਕਲਹਣ ਆਪਣੀ 'ਰਾਜਤਰੰਗਿਣੀ' ਵਿਚ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਨੇ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ, (ਲਗਭਗ ੭੪੦ ਈ.) ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਜੇਡ੍ਹਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਸੰਰਖਿਅਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਦਰਭ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਸਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਵਿਦਰਭ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਕੂਟ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਨੰਨਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮਾਹਿਸਮਤੀ ਦੇ ਕਲਚੁਰੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਾਮੰਤ (ਕਰਦਾਤਾ ਰਾਜਾ) ਸਨ ਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਬਾਦਾਮੀ ਦੇ ਚਾਲੁਕਯਵੰਸ਼ੀ

ਪੁਲਕੇਸੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਾਮੰਤ ਬਣੇ, ਜਦੋਂ ਪੁਲਕੇਸੀ ਨੇ ਕਲਚੁਰੀਆ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਤੇ ਤਿੰਨੇ ਮਹਾਰਾਸਟ੍ਰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਏ, ਅਰਥਾਤ, ਵਿਦਰਭ, ਉੱਤਰ ਮਹਾਰਾਸਟ੍ਰ ਤੇ ਕੁੰਤਲ ਭਾਵ ਦੱਖਣ ਮਹਾਰਾਸਟ੍ਰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਿਦਰਭ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਸਟਕੂਟ ਕੇਵਲ ਸਾਮੰਤ ਸਨ। ਪਦਮਾਵਤੀ (ਗਵਾਲਿਅਰ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪਦਮਪਵਾਯਾ) ਤੀਸਰੀ ਜਾਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭਾਰਸਿਵ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਨਾਗ ਰਾਜਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਪਦਮਾਵਤੀ ਦਾ ਉੱਤਰਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਗਿਆਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚਲਾ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਇਹ ਨਗਰੀ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਦਰਭ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਛੱਡ ਕੇ ਪਦਮਾਵਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ ਅਜਮਾਉਣੀ ਪਈ ਤੇ ਹਾਰ ਕੇ ਕੌਨੇਜ ਵਿਚ ਰਾਜਕੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਵਿਦਰਭ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਤਾਮਰ-ਪੱਤਰਾਂ ਉਤੇ ਉੱਕਰੇ ਅਨੁਦਾਨ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈ ਵਿਚ ਵਿਦਰਭ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੰਨਰਾਜ ਦਾ ਭੁਕਾਉ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਵਲ ਸੀ। ਪਰ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੋਧ ਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪੰਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਆਪਣੇ 'ਗੋਡਵਹੋ' ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੈਨਿਕ ਅਭਿਆਨ ਸਮੇਂ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਖੋਪੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦਾ, ਪਿਸ਼ਾਚਾ ਰਾਹੀਂ ਲਹੂ ਪੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਤੇ ਇੱਥੇ ਪੂਜਾ ਲਈ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਵਜੋਂ ਨਰਮਾਸ ਵੇਚੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਵਰਣ ਕਾਪਾਲਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ। 'ਮਾਲਤੀ ਮਾਧਵ' ਵਿਚਲਾ ਕਾਪਾਲਿਕ ਪੂਜਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੋਧ ਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਤੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਦਿਤ ਹੈ ਕਿ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤ੍ਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਦਿਆਪੀਠ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਦਾਨ ਦਿਤਾ ਸੀ; ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਮਰਜ ਨੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ; ਤੇ ਪਦਮਾਵਤੀ ਵਿਚ ਬੋਧ ਸਤੂਪਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਕਸਮੀਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਬੋਧ ਧਰਮ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਧ-ਵਢ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਸਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਵਿਦਿਤ ਹੈ ਕਿ ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਨੇ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ, ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਸੂਰਜ ਦਾ ਮਾਰਤੰਡ-ਮੰਦਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਜ ਵੀ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਇਕ ਉਦਾਰ ਰਾਜਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦਾਨ, ਧਰਮ ਤੇ ਲੋਕਹਿਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਿਸਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ

ਧਰਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ ਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ, ਉਸ ਯੁਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹

ਇਉਂ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਵਰਧਕ ਸਨ। ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਆਪ ਕਾਵਿ ਤੇ ਨਾਟਕ-ਲੇਖਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਲਘੂ ਪਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੰਕਲਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ 'ਰਾਮਾਭਯੁਦਯ' ਨਾ ਦਾ ਇਕ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਕਵੀ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਦਾ ਜਸ ਗਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਉਸਤਤੀ-ਕਾਵਿ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਕੀ ਆਦਰ ਤੇ ਕਵਿਰਾਜ ਦੀ ਪਦਵੀ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਕਾਵਿ 'ਗੋਡਵਹੋ' ਦੇ ਗੱਲਾਂ ਕਾਰਣ ਉਲੇਖਨੀ ਹੈ... ਇਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਹ ਪੇਂਡੂ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ 'ਮਧੁਮਥਨਵਿਜੇ' ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਦੇ ਕੁਝ ਫੁਟਕਲ ਸਲੋਕ ਵੀ, ਜੋ ਬਾਦ ਵਿਚ ਕਦਾਚਿਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਸੰਕਲਨ 'ਗਾਥਾ-ਸਪਤਸਤੀ' ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹੁਣ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਨਾ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਲਹਣ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਇਕ ਮੰਨਿਆ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਆ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪੂਜ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਕੋਸ਼ਲ ਤੇ ਜਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਕੀ ਆਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ ਦੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਨਿਜੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਤੱਥ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦਰਸਕਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਸਨ।

ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸ ਕਾਰਣ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਉਤੇ ਕਟਾਖ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਇਹ

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼੍ਰਿਤ ਵਿਵਰਣ ਲਈ ਦੇਖੋ :

ਡਾ. ਮਿਰਾਸੀ : 'ਵਾਕਾਟਕ ਰਾਜੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾ' (ਮਹਾਨੀ ਵਿਚ);

'ਕਲਚੁਰੀ ਰਾਜੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾ' (ਮਹਾਨੀ ਵਿਚ);

ਤੇ 'ਭਵਭੂਤੀ'।

ਨਿੰਦਕ ਕੌਣ ਸਨ ?² ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਦਬੀ ਕੁੜੱਤਣ ਤੇ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਲੋਕ ਨਿੰਦਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਹੇ ਗਏ ਸੂਤਰਧਾਰ ਦੇ ਸਬਦਾ ਵਿਚ ਸਿਆਣਪ ਭਰੇ ਸੰਕੋਚ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਛਿਪੀ ਹੋਈ ਹੈ।³ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਉਦਗਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਲਈ ਅਗਿਆਤ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਕ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਭਾਵੁਕ ਕਵੀ ਨੂੰ ਇਹ ਅਸਫਲਤਾ ਬਹੁਤ ਚੁਭੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕੋਸਲ ਉੱਤੇ ਅਨੰਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਸਰੇ ਰੂਪਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸੰਭਵ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ; ਅਕਸਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਉਸੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਤੁਲਨਾਮਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਧੀਆ ਨਾਟਕ ਹੈ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਆਨੰਦ-ਦਾਇਕ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਆਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਕੇ ਹੀ ਕਲਮ ਚਲਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਇਆ ਇਕ ਹੋਰ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਬਾਣਭੱਟ ਦੇ ਪ੍ਰੋਤਰ ਤੇ ਉਸ ਸਾਹਿਤਕ-ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਤਾਨਾ ਮਾਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਬਾਣਭੱਟ ਦੇ ਗਦ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਸੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਕਲ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਦੇ ਨਿਭਾਉ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਸੈਲੀ ਵਿਚ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਬਾਣ ਦੀ 'ਕਾਦੰਬਰੀ' ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਣਭੱਟ ਭਵਭੂਤੀ ਤੋਂ ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਹਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਨਾ ਨੇ ਬਾਣ ਦੇ ਜਸ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਚੰਨ ਲਾ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਣ ਦੀ ਰੀਸ ਕੀਤੇ

2. 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' (੧੬) ਪੂਰਾ ਪਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ .

ये नाम केचिद्विह न. प्रथमस्त्यवशां पानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैव यतः ।
उत्पद्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधनो गालो ह्ययं निरवधिर्बिपुलः च पूर्यते ॥

3. ਦੇਖੋ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' (੧੫)

सर्वथा व्यक्त्वन्मैत्रेयैः क्षयचनीयता । यथा स्त्रीणां तथा बाबां साधुत्वे दुर्जनैः जनः ॥

ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।⁴

ਬਾਣ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੂਰ ਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸਦੀ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਵਧੀਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਤੁਰੰਤ ਉਸ ਸਾਹਿਤਕ-ਮੰਡਲੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹੜੀ ਬਾਣ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੀ ਥੱਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦਰਸਕ ਮੇਲਿਆ ਉਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸਿਕ ਤੇ ਪਾਰਖੂ ਦਰਸਕ ਤੇ ਸਮਾਨ-ਧਰਮੀ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਕੋਸਲ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮਾਨਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਲੇਖਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਲੀਦਾਸ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲੱਭਣਾ ਹੀ ਅਧਿਕ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਨਾਟਕੀ-ਲੇਖਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ, ਭਾਸ, ਕਾਲੀਦਾਸ, ਸੂਦਕ ਤੇ ਹਰਸ਼ ਨੇ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵ੍ਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿਚ, ਯਥਾਸੰਭਵ, ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਕੁਰ ਹੀ ਸਰਲ ਵਾਕ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਥਾਨਕ ਚੁਣੇ ਤੇ ਵਿਵਿਧ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ; ਪਰ ਸਿੰਗਾਹ ਰਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਟਕ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਬਹੁਵਿਧ ਹੁਚੀ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਭਵਭੂਤੀ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਸੁਬੰਧੂ, ਬਾਣ ਤੇ ਦੰਡੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਾਹਸ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਗੱਦ ਪ੍ਰਤੀ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਆਕਰਸ਼ਣ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕੀ-ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਗਾਹਕ ਕਥਾਨਕ ਵੀ ਚੁਣੇ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਗੰਭੀਰ ਸੁਰ ਨੂੰ ਦਬਾ ਨਹੀਂ ਸਕੇ, ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹਾਸੇ-ਮਖੌਲ ਦਾ ਹੌਲਾ-ਫੁੱਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰ ਗਿਆ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਨਾਟਕ-ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਬੌਧਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਗੰਭੀਰ ਸੈਲੀ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਉਹ ਇਕ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵ੍ਰਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਘਾ, ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ।

4. ਜੀ. ਸੀ. ਝਾਲਾ : 'ਭਵਭੂਤੀ ਐਡ ਹਿਸ ਕਾਨਟੈਂਪਰੇਰੀ ਡਿਟ੍ਰਕਟਰਸ', 'ਜਰਨਲ ਆਫ ਦਿ ਓਰੀਐਂਟਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਟ', ਬੌਂਬੇ, ਸੰਦੀ ੧੪, ਕੁਮਾਰਕ ਕ-੪; ਮਾਰਚ-ਜੂਨ ੧੯੬੫, ਪੰ. ੪੪੮-੪੬੩।

ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੁਕ ਕਵੀ ਨੇ ਸਲਾਘਾ ਦੇ ਇਸ ਅਭਾਵ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਯ-ਲੇਖਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਪੜਾਉ ਵਿਚ ਉਹ ਰਤਾ ਕੁ ਕਠੌਰ ਭਾਸਾ ਵਰਤ ਗਏ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਜਿਸ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਬਾਰੇ ਸਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਦਿਸਾ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਹੀ ਹੈ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਨਿਜੀ ਤੇ ਪਾਰਿਵਾਰਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰੋਹਿਤ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਸਨ ਤੇ ਸਾਸਤ੍ਰੀ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਟੁੰਬ, ਸਾਕ-ਸੈਣ ਤੇ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਇਹ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਸਾਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰੋਹਿਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣਾ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ, ਸੰਸਕਾਰ-ਪੂਰਣ, ਸਾਸਤ੍ਰੀ ਕਰਮਕਾਡਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਜਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।^੧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਟਾ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਗੰਢੀ ਤੇ ਮੰਚ ਉਤੇ ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਲਈ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਬੱਝੀ ਲੀਕ ਤੋਂ ਹਟਣਾ ਰੂੜ੍ਹੀ-ਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਜ਼ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਹੋਣਾ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰਿਵਾਰਿਕ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਕਠੌਰ ਸਥਦਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਕਰਮ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨੀਚ-ਜਾਤ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਨੇੜ-ਸਕਿਆ ਦੀ ਇਸ ਵਧੀਕੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕੇ; ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਹਾਨਤਮ ਗ੍ਰੰਥ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਭਾਵੁਕਤਾਭਰੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਸੰਭਾਵਤ ਜਿਹਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਆਪਣਾ ਮੂਲ-ਸਥਾਨ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ, ਭਟਕ-ਦਿਆਂ ਪਦਮਾਵਤੀ, ਕਾਲਪੀ ਤੇ ਫਿਰ ਕੰਨੌਜ ਜਾਣਾ ਪਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ, ਰਾਜਾ ਯਸੋਵਰਮਾ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਸਥਾਈ ਨਿਵਾਸ ਮਿਲਿਆ।

5. ਦੇਖੋ : 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' (੧.੮) :

यद्वेदोऽथयन तथोपनिषदां संख्यस्य योगस्य च
 शान्तं तत्कथनेन किं, न हि तत्त क्षत्रिदुष्पुणो जायते ।

ਚੰਬਾ ਅਧਿਆਇ

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕ

1. ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ (ਕ)

ਮਹਾਵੀਰ ਅਰਥਾਤ ਮਹਾਨ ਵੀਰ ਰਾਮ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਵਾਲਮੀਕਿ ਰਚਿਤ ਰਾਮਾਇਣ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਤਕ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਮਈ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਕਾਰਣ ਕਵੀ ਨੇ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੋਸਟਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਕਾਰਾ ਤੇ ਪਾਡੂਲਿਪੀਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਦੇ ਛਿਆਲੀਵੇਂ ਪਦ ਤਕ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਪਲਬਧ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੱਤ ਅੰਕ ਹਨ। ਥਾਕੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਰਨਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ਉੱਤਰੀ ਸੰਸਕਰਣ ਕਵੀ ਵਿਨਾਯਕ ਭੱਟ ਨੇ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸੰਸਕਰਣ ਸੁਬ੍ਰਹਮਣਯ ਨੇ। ਇਕ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਲੇਖਕ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਸੰਸਕਰਣ ਵੀ ਹੈ। ਟੋਡਰਮਲ ਤੇ ਰਤਨਮ ਅੱਯਰ (ਨਿਰਣੇਯਸਾਗਰ ਸੰਸਕਰਣ) ਦਾ ਵਿਸਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੰਸਕਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਰੀ ਸੰਸਕਰਣ ਦਾ ਪਾਠ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤਾ ਦਿਲ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਟੋਡਰਮਲ¹ ਤਾ ਉਸਨੂੰ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਧੂਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਲਝਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋੜੀਂਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਉਹੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕੀ ਮੰਤਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪਰਤਾਰਾ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵਿਸਵਾਮਿੱਤਰ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਤੇ ਲਛਮਨ ਰਾਕਸ਼ਾ ਤੋਂ ਯੱਗ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਇਥੇ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ। ਜਨਕ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਕ ਦਾ ਭਾਈ

1 ਤੁਲਨਾ : 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ੧.੭।

2 ਤੁਲਨਾ : 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', (ਸੰ) ਭੂਮਿਕਾ।

ਕੁਸਧ੍ਯੁਜ ਸੀਤਾ ਤੇ ਉਰਮਿਲਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਧਨੁਸ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਉਸ ਉਤੇ ਡੋਰੀ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਧਨੁਸ ਤੋੜਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਵਿਆਹ ਪੱਕਾ ਕਰਕੇ ਜਨਕ ਤੇ ਦਸਰਥ ਨੂੰ ਨਿਮੰਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਰਾਵਣ ਦੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਸਰਵਮਾਯ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਲਈ ਸੀਤਾ ਦਾ ਸਾਕ ਮੰਗਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਸਰਵਮਾਯ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਰਾਵਣ ਦਾ ਘੋਰ ਅਪਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਰਾਵਣ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮਾਲਯਵਤ ਪਰਸੁਰਾਮ ਨੂੰ ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦੋਹਾਂ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਵਾਦ ਚਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਇਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ੀ ਸਾਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਪਰਸੁਰਾਮ ਤੋਂ ਅਪਮਾਨਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜਨਕ ਦੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਸਤਾਨੰਦ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਧ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਪਰਸੁਰਾਮ ਦੀ ਲਲਕਾਰ ਉਤੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਜਨਕ ਆਪ ਅਗ੍ਯਾ ਵਧਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਮ ਪਰਸੁਰਾਮ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਰਸੁਰਾਮ ਦੇ ਘਮੰਡ ਨੂੰ ਰਾਮ ਚੁਰ-ਚੁਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਲਯਵਤ ਇਕ ਹੋਰ ਕਪਟ-ਚਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਪਣਖਾ ਨੂੰ ਮੰਥਰਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੈਕੇਈ ਦਸਰਥ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਦੋ ਵਚਦਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਪੱਤਰ ਭੇਜਦੀ ਹੈ। ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਰਾਜਤਿਲਕ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਅੱਗੇ ਪਾ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਮ ਦੰਡਕ ਵਣ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੜੇ ਚਾਉ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੱਤਵੇਂ ਅੰਕ ਤਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ—ਰਾਮ ਦਾ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ, ਸੀਤਾ ਹਰਣ; ਅਨੇਕ ਚਾਕਸਾਂ ਤੇ ਬਾਲੀ ਦਾ ਵਧ (ਇਹ ਸਭ ਮਾਲਯਵਤ ਦੇ ਭੜਕਾਉਣ ਕਾਰਣ); ਰਾਵਣ ਨਾਲ ਅੰਤਮ ਯੁਧ ਤੇ ਅਲਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੇਵਤਾ ਕੁਬੇਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਪੁਸ਼ਪਕ ਵਿਮਾਨ ਵਿਚ ਜੇਤੂ ਰਾਮ ਦਾ ਅਯੋਧਿਆ ਨੂੰ ਮੁੜਨਾ।

(ਖ)

ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਵਣ ਉਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਅਯੋਧਿਆ ਦੀ ਰਾਜਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਤਕ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਥਾਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀਆਂ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਣੀ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਬੀੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦਰਸਕਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਲਈ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ (ਕੇਵਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਆਵਸਥਾ ਕੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹੋਏ) । ਨਾਇਕ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਚਰਿਤ੍ਰਚਿਤ੍ਰਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਇਕ ਸਾਹਸ ਹੈ । ਪ੍ਰਬੰਧਗਤ ਵਿਰਾਤ ਤੇ ਨਾਟਕੀ-ਸੰਵਾਦ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਸੁਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਧਾ ਨਾਲ ਵੀ ਨਿਆਇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਖਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਦੇਣੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਕ ਅੰਕ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੁਨਣਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ —ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਅਹਲਿਆ ਦੀ ਮੁਕਤੀ, ਤਾਟਕਾਵਧ, ਜ੍ਯੋਤਕਸਸਤਰਾ ਦਾ ਦਾਨ, ਸਿਵ ਪਨੁਸ ਰੋੜਨਾ, ਚੋਹਾ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਪੱਕੇ ਹੋਣਾ; ਦੋਥੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ, ਕੈਕੇਈ ਦੀ ਮੰਗ, ਰਾਮ ਦਾ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ, ਦੰਡਕ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਨਾਉਣਾ ਤੇ ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸੀਤਾਹਰਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਜੇਈ ਹੋ ਕੇ ਅਯੋਧਿਆ ਮੁੜ ਆਉਣ ਤਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਸੰਕੇਤ ਜਾਂ ਵਿਵਰਣ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਹਲਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਪਰਸੁਰਾਮ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਦਸਰਥ ਦਾ ਹਸਤਾਖੇਪ, ਕੈਕੇਈ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ, ਸੀਤਾਹਰਣ, ਰਾਵਣ ਅੱਗੇ ਮੰਦੋਦਰੀ ਦੀ ਅਰਜ਼ੋਈ ਆਦਿ, ਅਸਚਰਜ਼ ਹੋ, ਨੇਪਥ ਤੋਂ ਹੀ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਵੀਰ-ਰਸ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਪਰ ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕ ਰਾਕਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਸ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਲੀ ਨਾਲ ਯੁਧ ਤੇ ਰਾਵਣ ਨਾਲ ਵਿਜੇਕਾਰੀ ਸੰਘਰਸ਼—ਇਹ ਸਭ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਮੰਚ ਦੀਆਂ ਅਟੁੱਟ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਯੁਧ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ । ਇਕ ਲੇਖੇ, ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਸਦਕਾ ਭਵਭੂਤੀ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ, (ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਦਿਸਾ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕ ਯਤਨ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾ ਕਰੀਏ ।) ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ-ਪਰਖਿਆ ਤੇ ਕਥਾਨਕ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਖਿੰਡੀਆਂ-ਪੁੰਡੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੀ ਡੋਰੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਦਾ ਇਕ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਯਤਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਹਨ ।

1 ਆਪਣੇ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਸ੍ਰੋਤ, ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਅੰਕ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅਹਲਿਆ, ਤਾਟਕਾ, ਜ੍ਯੋਤਕਸਸਤਰ ਸਿਵਧਨੁਸ, ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਆਦਿ, ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਅੰਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ ਮਿਥਿਲਾ, ਰਾਜਮਹਲ ਤੇ ਅੰਤਹਪੂਰ । ਇਥੇ ਪਰਸੁਰਾਮ, ਰਾਮ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਭਵਭੂਤੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ—ਰਾਮ ਦੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ, ਕੈਕੇਈ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ, ਭਰਤ ਦੁਆਰਾ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਖੜਾਵਾਂ ਲੈਣੀਆਂ ਤੇ ਰਾਮ ਦਾ ਦੰਡਕ ਵਣ ਨੂੰ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਸਾਰੇ ਆਵਸਥਕ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ-ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦਸਰਥ ਬਾਰੇ ਪੁਛ-ਗਿਛ ਕਰਦੀ ਮੰਥਰਾ ਨੂੰ ਕੈਕੇਈ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰ ਸਹਿਤ ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲਈ ਸਥਰੀ ਇਕ ਕੋਈ ਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਮ ਨੂੰ ਵਿਭੀਸਣ ਦਾ ਪੱਤਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲੀ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਸੁਰੰਤਰਤਾ ਲੈਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਆਪਣੇ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਕੋ ਸਥਾਨ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

2 ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਅਧਿਕ ਉਚਿਤ ਤੇ ਸੰਭਵਤਾ ਅਧਿਕ ਸਫਲ ਹੈ। ਵਿਵਿਧ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਹਾਕਾਵਿ ਵਿਚ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਨਾਇਕ ਰਾਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੋਈ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਵਣ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਆਪਣੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਸਰਵਮਾਯ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਕੁਸਯੂਜ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਧਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਨੇਪਥ ਤੋਂ ਸਿਵਧਨੁਸ ਤੋੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਨਕ ਦੀ ਸਰਤ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਸਰਵਮਾਯ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਬੀਜ ਪਇਆ ਜਿਹੜੇ ਰਾਵਣ ਨੇ ਇਸ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕੀਤੇ। ਨਾਟਕੀ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬਲ ਨਿਮਿੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਰਾਵਣ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮਾਲਯਵਤ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਯਵਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਰਵਮਾਯ ਵਲੋਂ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਨਾਸ ਤੇ ਰਾਵਣ ਲਈ ਸੀਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿਤ ਉਹ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮ-ਪਰਸੁਰਾਮ-ਯੁੱਧ ਮਾਲਯਵਤ ਦੇ ਭੜਕਾਉਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਤੇ ਲਛਮਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਤਾਟਕਾ ਸੂਰਪਣਖਾ ਤੇ ਰਾਕਸਸਮੂਹ ਮਾਲਯਵਤ ਰਾਹੀਂ ਉਕਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਸੂਰਪਣਖਾ ਨੂੰ ਮੰਥਰਾ ਕੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕੈਕੇਈ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰਾਹ ਉਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦੰਡਕ ਵਣ ਭੇਜਣ ਦੀਆਂ ਕੈਕੇਈ ਦੀਆਂ

ਮੰਗਾ ਮਾਲਯਵਤ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਕਾਢ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀਤਾਹਰਣ, ਦਨੁਕੰਬ ਦੇ ਸਬਰੀ ਨੂੰ ਸਤਾਉਣ, ਬਾਲੀ ਵਲੋਂ ਰਾਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਲਯਵਤ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਰਵੱਤਰ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੀ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਰਾਵਣ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮਾਲਯਵਤ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ।

3. ਤੀਜੀ ਪੱਪਰ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਮੂਚੇ ਨਾਟਕੀ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਵੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਨਿਸਪੱਤੀ ਦੀ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਆਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੂਲ ਮਹਾਕਾਵਿ³ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀਰ-ਰਸ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਰਾਮ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਬਦਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਜਾਂ ਵਰਣਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀਰ-ਰਸ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਰਾਮ ਤੇ ਬਾਲੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਸਿਸ਼ਠ, ਵਸਵਾ-ਮਿੱਤਰ, ਜਨਕ ਤੇ ਦਸਰਥ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਦਭੁਤ-ਰਸ, ਵੀਰ-ਰਸ ਦਾ ਸਹਿਚਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਰਾਮ-ਰਾਵਣ-ਯੁਧ ਤੇ ਜ਼ੰਡਕ-ਸਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਨੇਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀਰ-ਰਸ ਤੇ ਅਦਭੁਤ-ਰਸ ਦਾ ਮਿਸਰਣ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ...ਰਾਮ ਦਾ ਸਿਵ ਧਨੁਸ ਨੂੰ ਭੰਡਨਾ, ਅਹਲਿਆ ਦੀ ਮੁਕਤੀ, ਅਨੇਕ ਰਾਕਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਸ, ਰਾਮ ਦਾ ਥਾਣ ਨਾਲ ਸੱਤ ਤਾਲਬਿਰਛਾਂ ਨੂੰ ਵੰਨ੍ਹਣਾ, ਪੰਪਾ⁴ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਾਮ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਢੇਰ ਨੂੰ ਉਛਾਲਣਾ। ਰੋਦਰ-ਰਸ, ਵੀਰ-ਰਸ, ਦਾ ਪੂਰਕ ਹੈ, ਪਰਸੁਰਾਮ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਤਾਨੰਦ ਦੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਿਥਿਆਸਕ ਆਖਿਆਨ ਵਿਚ ਰਾਕਸ਼ਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀਭਤਸ-ਰਸ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਟਕਾ ਤੇ ਦਨੁਕੰਬ ਦੇ ਵਰਣਨ ਇਸ ਭਾਵ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ੍ਰਿਗਾਰ-ਰਸ ਤੇ ਵਿਯੋਗ ਸ੍ਰਿਗਾਰ ਦੇ ਸਹਿਚਾਰੀ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਦਾ ਵੀ ਥਾਈ ਥਾਈ ਸਪਰਸ਼ ਹੈ। ਪਰ ਭਵਭੂਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਥਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਨਿਸਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3 ਦੇਖੋ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ੧. ੨, ੩, ੬।

4 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ੫. ੩੮, ੩੯। ਇਹ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, ੪ ੧੧ ੫੦। ਪਰ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ੭. ੧੬੬ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵਿਭੀਸ਼ਣ ਇਸ ਨੂੰ ਲਛਮਣ ਦਾ ਕੰਪ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। 'ਅਨਰਘਰਾਘਵ' ੫ ੨੫ ਤੇ 'ਕੰਬ-ਰਾਮਾਇਣ' ੪ ੫ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ।

ਦੇਖੋ 'ਸੁਲਕੇ' 'ਰਾਮਕਥਾ', ਉਤਪਤੀ ਐਂਡ ਵਿਕਾਸ', (ਪ੍ਰਯਾਗ-ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਯ, ੧੯੬੨), ਪੰ ੪੭੭।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਉਦਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਰੋਚਕ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਭਵਭੂਤੀ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਵਿਸਵਾਮਿੱਤਰ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਰਸਪਰ ਆਕਰਸ਼ਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ । ਸੀਤਾ, ਰਾਮ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਸੁਰਾਮ ਨਾਲ ਹੋਈ ਝਪਟ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਖੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਕਵੀ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਠ-ਤੁਪ ਕੇਵਲ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਸਗੋਂ ਆਪਸੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਨ । ਕਵੀ ਨੇ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੈਕੇਈ ਮਾਲਯਵਤ ਦੇ ਸ਼ਭਯੰਤਰ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਸੀ । ਰਾਮ ਦੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਭਰਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਮਾ ਯੁਧਾਜਿਤ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਵਭੂਤੀ ਉਸ ਦੋਸ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਅਕਸਰ ਕੈਕੇਈ ਦੇ ਮੱਥੇ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਫਿਰ ਵੀ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੌਲਿਕ ਉਦਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਨਗ੍ਰਸਿਤ ਤੇ ਕਲਾਹੀਣ ਹਨ । ਭਵਭੂਤੀ ਰਾਮ ਦੀ ਪਾਤਰਤਾ ਨੂੰ ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਥਿਲਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜ-ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਮ ਨੂੰ ਰਾਜਤਿਲਕ ਦੇਣ ਦੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਦਸਰਥ ਦੇ ਕੁਲ ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਸਿਸਠ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿਛੇ ? ਜਨਕ ਦਸਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਦੇਵ ਰਿਸੀ ਤਾਂ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਵਸਿਸਠ ਤੇ ਵਿਸਵਾਮਿੱਤਰ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਸੁਭ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਗੇ । ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਦਿਲ ਲਗਦੀ ਹੈ । ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸੋਖ ਲਈ ਕੈਕੇਈ ਦੇ ਪੱਤਰ ਸਹਿਤ ਮੰਥਰਾ ਨੂੰ ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਭਵਭੂਤੀ, ਅੱਗੇ ਚਲਕੇ ਇਹ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਮ ਮਿਥਿਲਾ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਡਕ ਵਣ ਨੂੰ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਯੋਧਿਆ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਗਨਿਹੋਤ੍ਰ ਦੀ ਅਗਨੀ ਸਹਿਤ ਉਪਸਥਿਤ ਸਨ । ਇਸ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਨਾਟਕੀ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਤੋਰ ਤਿੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰਾਮ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਉਭ ਕੇ ਅਯੋਧਿਆ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ? ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਠੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ?

ਨਾਟਕੀ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੋਰ ਮਾਲਯਵਤ ਦੇ ਹੱਥ ਵੜਾ ਕੇ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਟਯ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਤਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਮਾਲਯਵਤ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦੇ ਸੱਚੇ ਜਾਣਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਏ । ਮਾਲਯਵਤ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਲਟਕਾਉ ਤੇ ਅਸਚਰਜ ਦਾ ਤੱਤ ਸਮਾਪਤ

ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਨਾਟਕੀ-ਨਿਭਾਉ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ । ਪਰਸੁਰਾਮ ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਚੰਗੇਰੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਿਵਭਗਤੀ, ਆਤਮਸਲਾਘਾ, ਅੱਖੜਸੁਭਾਉ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋਏ ਹਨ । ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਪਰਸੁਰਾਮ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਦਮਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਉਹ ਦਿਲ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਅਨੁਚਿਤ ਤੇ ਅਸੰਭਵ ਭਾਸ਼ਾ ਬੁਲਵਾਈ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਆਪਣੀ ਵਿਖਮ ਉਸਾਰੀ ਕਾਰਣ ਦੋਸ਼ਗ੍ਰਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਵਰਣਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ, ਨੇਪਥ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਟਕੀ-ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਫਿਰ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਕਲਪਨਾਮਈ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਤੇ ਸੂਖਮਤਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਦਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਣ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ ।

2. ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ (ਕ)

ਵਿਦਰਭ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਦੇਵਰਾਤ ਤੇ ਪਦਮਾਵਤੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਭੂਰਿਵਸੂ ਸਹਿਪਾਠੀ ਤੇ ਜਿਗਰੀ ਦੋਸਤ ਸਨ । ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਇਕ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣਗੇ । ਸਮਾ ਪਾ ਕੇ ਦੇਵਰਾਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਾਧਵ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਮਕਰੰਦ ਨਾਲ ਦਰਸਨ-ਸਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਦਮਾਵਤੀ ਆਇਆ । ਨਗਰ ਵਿਚ ਸਾਮ ਨੂੰ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਧਵ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੂਰਿਵਸੂ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਮਾਲਤੀ ਉਸ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ । ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੇ ਆਪਸੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਨੂੰ ਦੂਣ-ਸਵਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਨਗਰ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਕਾਮਦੇਵ ਦੇ ਉਤਸਵ ਉਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮਾਧਵ, ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਬਕੁਲ-ਮਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਲਤੀ, ਮਾਧਵ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਭੇਟ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਭੇਟ ਵਟਾਦਰੇ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮਗ੍ਰਸਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ।

ਪਦਮਾਵਤੀ ਵਿਚ ਬੋਧ ਭਿਕਸ਼ੁਣੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੇਵਰਾਤ ਤੇ ਭੂਰਿਵਸੂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਣ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ । ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸਨੇ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਧੀ ਲਵੰਗਿਕਾ ਰਾਹੀਂ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਵੀ ਸੀ, ਮਾਧਵ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ । ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀ ਚੇਲੀ ਬੁਧਰਕਸਿਤਾ ਨੇ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਨਾਲ, ਮਾਧਵ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਮਕਰੰਦ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਧਾਇਆ । ਦੂਰਭਾਗਵਸੂ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਦਾ ਭਾਈ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦਾ ਸਹਿਚਰੀ ਨੰਦਨ

ਵੀ ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭੂਰਿਵਸੂ ਨੂੰ ਮਨ ਮਾਰ ਕੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਮਾਣ ਰਖਣਾ ਪਿਆ। ਕਾਮੰਦਕੀ ਨੇ ਆਪ ਮਾਲਤੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੂਲ-ਆਧਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਈ ਤੇ ਸਕੁੰਤਲਾ, ਵਾਸਵਦੱਤਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਹਸਭਰਿਆ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ। ਪਰ ਮਾਧਵ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਟਾਥਰੇ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਕੁਲ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਰਧਾ ਤੇ ਆਦਰ ਦਾ ਪਲੜਾ ਭਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਕਾਮੰਦਕੀ ਨੇ ਇਕ ਸਿਵ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਕ ਸੋਰ ਦੇ ਮਦਯੰਤ੍ਰਿਕਾ ਉੱਤੇ ਝਪਟ ਪੈਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈ ਗਿਆ। ਮਕਰੰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਦੌੜਦਾ ਹੈ, ਸੋਰ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪ ਵੀ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਬੇਚੋਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਧਵ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਦੁਰਦਸਾ ਦੇਖ ਕੇ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮਦਯੰਤ੍ਰਿਕਾ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਨੰਦਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮਦਯੰਤ੍ਰਿਕਾ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਨੰਦਨ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਮਾਧਵ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕਾਮੰਦਕੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਸਿੰਧੂ ਤੇ ਪਾਰਾ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਉੱਤੇ ਨਹਾਉਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਰ ਸਮਸਾਨ ਭ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਨਰਮਾਸ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਿਲੱਖਣ ਸਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਕਾਪਾਲਿਕ ਅਘੋਰਘੰਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੋਲੀ ਕਪਾਲਕੁੰਡਲਾ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਵਿਸੇਸ਼ ਤਾੜਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਸੋਰ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਾਲਤੀ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੋਠੇ ਉੱਤੇ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਸੀ। ਕਪਾਲਕੁੰਡਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਚੁਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਲੈ ਗਈ। ਸੁਭਾਗਵਸ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਾਧਵ ਠੀਕ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਲਾ ਪਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਵੀ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਖੋਜੀ ਦਸਤਾ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਸਮਸਾਨ ਭ੍ਰਮੀ ਦਾ ਕਰਾਲਾ-ਮੰਦਰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਦ੍ਰੋਣ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਧਵ ਨੇ ਅਘੋਰਘੰਟ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਨੰਦਨ ਨਾਲ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਾਮੰਦਕੀ ਨੇ ਇਕ ਚਲਾਕੀ ਭਰੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਉਸਨੇ ਰਾਜਾ ਨੰਦਨ ਤੇ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਪੂਜਨ ਨਗਰ

ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚੋਂ ਦੁਲਹਨ ਦੀ ਸੋਭਾਯਾਤ੍ਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ। ਰਾਜਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਵਰੀ ਨੂੰ ਮਾਲਤੀ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਵੇ। ਕਾਮੰਦਕੀ ਨੇ ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿਚ ਲੁਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਹਿਲਾ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਾਲਤੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਲਵੰਗਿਕਾ ਨਾਲ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇਗੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਧਵ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਬੂਹੇ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਰੁਖਾ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਬੁਰਮੁਟ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੋਧ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣਗੇ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਮਕਰੰਦ ਲਾੜੀ ਦਾ ਜੋੜਾ ਪਹਿਨੇਗਾ ਤੇ ਨੰਦਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਜਲੂਸ ਤੁਰੇਗਾ।

ਮਕਰੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਨੇ ਨੰਦਨ ਦੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਆਪਣਾ ਭੋਜ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸਰਮੀਲੀ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਵਿਲਾਸ ਦੇ ਨੰਦਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋਏ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਂਹ ਖਾਧੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇਗਾ ਤੇ ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਝੁਥਿਆ ਉਹ ਵਾਸਭਵਨ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਝਿੜਕਣ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਹਾਗਰਾਤ ਦੇ ਚੱਜ-ਆਚਾਰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਮਦਯੋਤਿਕਾ ਵਾਸਭਵਨ ਵਿਚ ਆਈ। ਮਾਲਤੀ ਭੋਖਧਾਰੀ ਮਕਰੰਦ ਨੇ ਸੌਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕੀਤਾ। ਵਹੁਟੀ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਸਭਵਨ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਲਵੰਗਿਕਾ ਤੇ ਬੁਧਰਕਸਿਤਾ ਨੇ ਮਦਯੋਤਿਕਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਨੰਦਨ ਦੀ ਕਾਹਲ ਤੇ ਕਠੌਰ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਸੱਜ-ਵਿਆਹੀ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸਾ ਬਦਲ ਕੇ ਮਕਰੰਦ ਪ੍ਰਤੀ ਮਦਯੋਤਿਕਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਤੋਰ ਦਿੱਤੀ। ਵਾਸਭਵਨ ਦੇ ਏਰਾਤ ਵਿਚ ਮਦਯੋਤਿਕਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਮਕਰੰਦ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜੋੜਾ ਲਾਹ ਸੁੱਟਿਆ ਤੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਪਿਛੋਂ ਮਦਯੋਤਿਕਾ ਨਾਲ ਭੱਜ ਗਿਆ।

ਇਸ ਛਲ ਤੇ ਯੁਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆ ਦੇ ਭਗੋੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨਗਰ-ਰਖਿਅਕ ਤੁਰੰਤ ਦੁੜਾਏ ਗਏ। ਮਕਰੰਦ ਬੋਧ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮਾਧਵ ਦੇ ਕੰਮ ਚਲਾਉਂਦੇ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖ-ਸਾਂਦ ਨਾਲ ਪੁਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਾਲਤੀ ਇਹ ਜਾਨਣ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਸਨ ਕਿ ਬੁਧਰਕਸਿਤਾ ਮਕਰੰਦ ਤੇ ਮਦਯੋਤਿਕਾ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਨਗਰ-ਰਖਿਅਕਾਂ ਨਾਲ ਮਕਰੰਦ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਲਹੰਸ ਨਾਲ ਬੁਧਰਕਸਿਤਾ, ਲਵੰਗਿਕਾ ਤੇ ਮਦਯੋਤਿਕਾ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਧਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਵੀਰਤਾ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਵਿਸਵਾਸ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਕਲਹੰਸ ਨਾਲ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਤੀ, ਬੁਧਰਕਸਿਤਾ ਤੇ ਅਵਲੋਕਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਮੰਦਕੀ

ਕੋਲ ਭੇਜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲਵੰਗਿਕਾ ਰਾਹੀਂ ਮਾਧਵ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਦੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਲਤੀ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਤਿਆ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰਦੀ ਕਪਾਲਕੁੰਡਲਾ ਦਿਸ ਅਵਸਰ ਦਾ ਤੁਰੰਤ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਅਪਹਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ।

ਨਗਰ-ਰਖਿਅਕਾ ਤੇ ਬੁਪਾਸਿਓ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਯੁਧ ਕੀਤਾ । ਰਾਜਾ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵਯੁਵਕ ਯੋਧਿਆਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਜਮਾਈਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ । ਪਰ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਖੁਸ਼ੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੱਪ ਹੋ ਗਈ । ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਭੇਦਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ, ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਤੇ ਪਦਮਾਵਤੀ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਦਮਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਸਭ ਸੋਕ-ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡੁਬ ਗਏ । ਮਾਧਵ ਝੱਲਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਪਹਾੜਾ ਤੇ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਭਟਕਣ ਲੱਗਿਆ । ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਵਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਕੇ, ਮਕਰੰਦ ਨੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ, ਮਰਨਾ ਚਾਹਿਆ । ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਮੁਕਾ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਰਾਜਾ ਤੇ ਕਾਮੰਦਕੀ ਬੇਬਸ ਹੋ ਕੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਕਾਮੰਦਕੀ ਵੀ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ । ਇਸ ਘੋਰ ਵਿਪਦਾ ਸਮੇਂ, ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਚੇਲੀ, ਯੋਗ-ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੌਦਾਮਿਨੀ ਨੇ ਕਪਾਲ-ਕੁੰਡਲਾ ਨੂੰ ਮਾਲਤੀ ਸਹਿਤ ਆਕਾਸ਼ ਮਾਰਗ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾਇਆ ਦੇਖ ਲਿਆ । ਉਸਨੇ ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਛੁਡਾਇਆ ਤੇ ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਦੀ ਜਾਨ ਵੀ ਬਚਾ ਲਈ ।

ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਮਾਲਤੀ, ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸੌਦਾਮਿਨੀ ਜਦੋਂ ਐਨ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਪਦਮਾਵਤੀ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਦਲ ਗਿਆ । ਦੁਖਾਂ ਮਾਰੀ ਨਗਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨੱਚ ਉੱਠੀ । ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਧਵ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਨੇ ਸ਼ੀਕਾਰ ਕੀਤਾ । ਮਕਰੰਦ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਦਯੋਤਿਕਾ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵਡਿਆ ਨੇ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਾਣੀ ।

(ਖ)

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ-ਸਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਇਕ 'ਪ੍ਰਕਰਣ' ਹੈ । 'ਪ੍ਰਕਰਣ' ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਲੌਕਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਵੀ ਕਲਪਿਤ । ਇਹ ਸ੍ਰਿਗਾਰ-ਰਸ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਕਥਾਪਟ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਪ੍ਰਕਰਣ' ਵਿਚ ਪੰਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸ ਤਕ ਅੰਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਨਾਇਕਾ ਉੱਚਕੁਲ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਾਲਤੀ, ਜਾਂ ਵੇਸਵਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੂਦ੍ਰਕ ਦੇ 'ਮਿੱਛਕਟਿਕ' ਵਿਚ ਵਸੰਤਸੇਨਾ, ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਨੂੰ ਸੁਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਸਰ⁵/ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇ ਸਿੰਗਾਰ-ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਵਿਸਾ ਕਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ-ਉਡਾਰੀ ਲਾਉਣ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਮੌਕਲਾ ਰਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਗੁਣਾਦਯ ਦੀ 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾ' ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੰਭਵਤਾ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੈਸਾਚੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਤ ਮੂਲ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੁਣ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕਰਣ, ਕਸੋਮੇ^੬ ਦੀ 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾਮੰਜਰੀ' ਤੇ ਗਿਆਰਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸੋਮਦੇਵ ਦਾ 'ਕਥਾਸਰਿਤਸਾਗਰ', ਤੁਲਨਾ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਯਸਸਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਪੁਤਰ ਤੇ ਇਕ ਕਸਤਰੀ ਯੁਵਕ ਵਿਜੇ ਸੇਨ ਦੀ ਭੈਣ ਮਦਿਰਾਵਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲਾ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਯਸਸਕਰ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸਦਭਾਵ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ, ਸਦਭਾਵ ਤੇ ਮਦਿਰਾਵਤੀ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਹੋਣਾ, ਮਦਿਰਾਵਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਮਾਲਾ ਭੇਟ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਦਭਾਵ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਉ ਨਾਲ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਈ ਰਖਣਾ; ਇਕ ਕਸਤਰੀ ਯੁਵਕ ਨਾਲ ਮਦਿਰਾਵਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪੱਕਾ ਹੋਣਾ, ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਸੰਧਿਆ ਮਦਿਰਾਵਤੀ ਦਾ ਕਾਮਦੇਵ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਤੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ, ਮੂਰਤੀ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਸਦਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ, ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਬੂਹੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆ ਦਾ ਭੱਜ ਜਾਣਾ, ਸਦਭਾਵ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਦਾ ਵਿਆਹੁਲੀ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਮਦਿਰਾਵਤੀ ਦੇ ਘਰ ਪਰਤਣਾ, ਉਥੇ ਉਸ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਣੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਆਘਾਤ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਤੇ ਭੱਜ ਜਾਣਾ^੭, ਇਤਿਆਦਿ, ਅਜੇਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਾਲਤੀ-ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਦਯੋਤਿਕਾ-ਮਕਰੰਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀਆਂ-ਜੁਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਯੁਵਕ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਰਣਨ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਮਸਾਨ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸੀ (ਕਾਪਾਲਿਕ) ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਕਾਤਯਾਇਨੀ ਅੱਗੇ ਰਾਜਾ ਅਦਿਤਸੇਨ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਾਪਾਲਿਕ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ; ਦੇਵੀ ਦੇ ਆਸੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਉਹ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਸਹਿਤ ਰਾਜੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਅੰਤਹਪੁਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਦੀ

5. ਦੇਖੋ : ਭਰਤ : 'ਨਾਟਯਸ਼ਾਸਤਰ', ੧੮ ੪੪-੫੩

6. ਤੁਲਨਾ : 'ਕਥਾਸਰਿਤਸਾਗਰ', ੧੩.੧ ੧੭-੨੦੪।

ਵੀਰਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।⁷

ਇਕ ਕੰਵਾਰੀ ਦੀ ਬਲੀ, ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਨਰਮਾਸ ਵੇਚੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਅਧਿਕਲਪਨਾਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।⁸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸਮਸਾਨ ਭੂਮੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਆਪੋਰਘੰਟ ਦੇ ਡਰਾਉਣੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੂਲਰੂਪ ਵੀ 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾ' ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕ ਯੁਵਕ ਦਾ ਕੁੜੀ ਦਾ ਭੇਖ ਧਾਰਨਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੱਖੀਂ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਅਧਿਕਲਪਨਾ ਵਿਸਾਖਦੱਤ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਦੇਵੀਚੰਦਰਗੁਪਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।⁹ ਯੁਵਕ ਨਾਇਕ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੁਕਾਣਾ ਤੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਉਤੇ ਉਤਾਰੂ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਦੌੜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਭਾਸ ਦੇ 'ਅਵਿਮਾਰਕ' ਤੇ ਹਰਸ ਦੀ 'ਰਤਨਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਾਧਵ ਦੀ ਦੀਵਾਨਗੀ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦਾ ਪੂਰਵਰੂਪ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿਚ ਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ 'ਵਿਕ੍ਰਮੋਰਵਸ਼ੀਯ' ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਤ ਪ੍ਰਹੁਰਵਾਂ ਦੇ ਪਾਗਲਪਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ 'ਮਾਲਵਿਕਾਗਨਿਮਿਤ੍ਰ' ਦੀ ਚੁੱਪ-ਕੀਤੀ ਪਰਿਵ੍ਰਾਜਿਕਾ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਚਤੁਰਤਮ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀ ਪੂਰਵਗਾਮਿਨੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਚ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾ' ਵਿਚ ਤੇ 'ਸਕੁੰਤਲਾ', 'ਮ੍ਰਿਫ਼ਕਟਿਕ' ਆਦਿ ਕਈ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਮਦਮਸਤ ਹਾਥੀ ਦੇ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਕੇ, ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੋ ਬੜਬੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਅਧਿਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਸੋਚ ਦੇ ਆਕ੍ਰਮਣ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਉਸ, ਨਿਰੀ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਦੀ ਕੁਸਲਤਾ ਨਾਲ ਹੀ, ਨਹੀਂ ਪਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਜਿਹੜੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੁਰਲਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਵੀਂ-ਨਰੋਈ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ।

'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੜੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁੰਦਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਹੈ ਮਾਲਤੀ ਤੇ ਮਾਧਵ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਐਕੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ

7 ਉਹੀ : -੪-੧੪੫ ਨਾਲ ਗੀ, 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾਮੰਜਰੀ' ੩-੧-੧੯੪-੨੩੦।

8 ਤੁਲਨਾ 'ਕਥਾਸਹਿਤਸਾਗਰ', ੫ ੨ ੧੮੨-੩; 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾਮੰਜਰੀ'—੧੮.੨, ੫੩-੫੪

9 ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਵਰਣ ਲਈ ਦੇਖੋ : ਰਾਘਵਨ : 'ਦਿ ਸੋਸਲ ਪਲੇ ਇਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ', ਦਿ ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਟਿਊਟ ਆਫ ਕਲਚਰ, ਬੰਗਲੋਰ, ਟ੍ਰਾਂਸੈਕਸ਼ਨ ਨੰਬਰ ੧੧ (੧੯੫੨), ਪੰ. ੭-੧੧।

ਨਾਲ ਹੀ, 'ਦਿ ਜਰਨਲ ਆਫ ਦਿ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ', ਸੰਚੀ ੨ (੧੯੩੭-੩੮) ੫. ੨੩-੫੪, ੩੦੭।

ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਤੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਹਿਜ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਦੋ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਨ। ਇਕ ਹੈ ਰਾਜਾ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਹਿਚਰੀ ਨੰਦਨ ਨਾਲ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਵਿਆਹ; ਇਹ ਬਾਹਰਲੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੀ ਰੋਕ ਹੈ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਨਿਜੀ ਸੁਭਾਉ। ਉਹ ਸਰਲ ਤੇ ਸਦਗੁਣੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਰਨ ਹੈ। ਲੀਕ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ, ਗੁਪਤ ਸਭਯੰਤਰ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਉੱਧਲਣਾ, ਸਾਹਸਪੂਰਣ ਰੋਮਾਂਸ... ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਲਈ ਓਪਰੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਉ ਨਾਟਕੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਾਮਗਰੀ ਤੇ ਰੰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਭਾਸਣਪ੍ਰਵੀਣਤਾ, ਅਨੇਕ ਸਾਥੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲੱਗੀਆਂ ਹਨ। ਨੰਦਨ ਨਾਲ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਟਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੁਖ ਸਮਸਿਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਦਗੁਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਸਾਧਾਰਣ, ਸਦਾਚਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲੀ ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਗੰਧਰਵ-ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾਵੇ? ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੁਸਲਤਾ ਤੇ ਯਤਨ ਇਸ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਹਨ।

ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜੀ ਹੈ ਮਕਰੰਦ ਤੇ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਮਕਰੰਦ ਨੂੰ ਮਾਧਵ ਦੇ ਪੱਕੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸਹਿਚਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਨੂੰ ਨੰਦਨ ਦੀ ਭੈਣ ਤੇ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਉਪਕਥਾ ਨੂੰ ਮੁਖਕਥਾ ਨਾਲ ਗੁੰਦਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਕਰੰਦ ਨੇ ਮਾਲਤੀ ਲਈ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜੋੜਾ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪ ਨੰਦਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਨੇ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਔਕੜ ਸੁਲਝਾਈ; ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਧਵ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਿੱਤੀ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਛਲ ਨੇ ਮਕਰੰਦ ਨੂੰ ਵਾਸਭਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮਾਧਵ ਦੇ ਸੇਵਕ ਕਲਹੰਸ ਤੇ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਟਹਿਲਣ ਮੰਦਾਰਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਦੀ ਤੀਜੀ ਲੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਾਲਤੀ ਤੇ ਮਾਧਵ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਾਲਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੀੜਾ ਦੀ ਸਾਤੀ ਐ ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਮਾਧਵ ਦਾ ਇਕ ਚਿਤਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਹ ਲਵੰਗਿਕਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਲਵੰਗਿਕਾ ਨੇ ਉਹ ਚਿਤਰਪਟ ਮੰਦਾਰਿਕਾ ਕੋਲ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਲਹੰਸ ਤੇ ਮੰਦਾਰਿਕਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਕਲਹੰਸ ਨੇ ਚਿਤਰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ

ਮੰਦਾਰਿਕਾ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਉਸ ਚਿਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਮਕਰੰਦ ਨੇ ਮਾਧਵ ਨੂੰ ਉਸੇ ਚਿਤਰਪਟ ਉਤੇ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਚਿਤਰ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮਾਧਵ ਨੇ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਈ ਤੇ ਉਸ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਪਦ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿਤਾ। ਮੰਦਾਰਿਕਾ ਚਿਤਰਪਟ ਤੇ ਕਲਹੰਸ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਲਭਦੀ ਉਥੇ ਹੀ ਆ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸੇ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਚਿਤਰਪਟ ਮਾਲਤੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਾਲਤੀ ਤੇ ਮਾਧਵ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ।

ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਭਯੰਤਰ ਤੇ ਸੰਜੇ-ਯੁਕਤ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਾ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਯੁਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆ ਨੂੰ ਸਿਵ-ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਨੰਦਨ ਨੂੰ ਉੱਲ੍ਹ ਬਨਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਉਤਨੀਆਂ ਹੀ ਚਤੁਰ ਹਨ ਜਿਤਨੀਆਂ ਰੋਚਕ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਟਕਰਾਉ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤਣਾਉ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਪਾਉ ਉਸ ਵਿਚ ਰੋਚਕਤਾ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਤੱਤ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਦਾ ਛੁੱਘਾ ਪਿਆਰ ਨਿਹਸੰਦੇਹ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਅਚਿੱਤ ਖਤਰੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸੋਰ ਦੇ ਪੰਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਮਕਰੰਦ ਦੇੜਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਨੰਦਨ ਦੇ ਘਰੋਂ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਨਾਲ ਭੱਜ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਨਗਰ-ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਉਦੋਂ ਮਾਧਵ ਤੋਂ ਇਹ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਹ ਹੱਥ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ ਚੁਪਚਾਪ ਪਰਿਣਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਖਿਆ ਕਰਦਾ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਧਵ ਦੇ ਕੁੱਦ ਪੈਣ ਮਗਰੋਂ ਸੰਭਾਵਤ ਖਤਰਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਤਣਾਉਪੂਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲਟਕਾਉ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਤਾਂ ਯੁਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਵਿੱਖ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਪਾਠਕ-ਦਰਸ਼ਕ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਅਗਲੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਭੇਦਪੂਰਵਕ ਲਾ ਪਤਾ ਹੋਣ ਉਤੇ ਮਾਧਵ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਵੀ ਆਤਮਹਤਿਆ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਥਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੰਦਿਗਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਣਾਉਪੂਰਣ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕੁਸਲਤਾ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ-ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਚੰਗੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਦੱਸਦੇ ਹਨ—ਪ੍ਰਵਾਹਸੀਲ ਰਸ ਸੰਚਾਰ, ਮਨੋਹਾਰੀ ਕਰਮ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਾਹਸਪੂਰਣ ਵਿਸਾ,

ਜਟਿਲ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦਕਾਰੀ ਵਸਤੂਯੋਜਨਾ, ਜੋਹੋ ਹੋਏ ਭੇ ਦੁਸਤ ਸੰਵਾਦ।¹⁰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਮਨਚਾਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ।

ਕਥਾਨਕ ਵਿਵਿਧ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਥਾਪ ਕੇ ਭਵਭੂਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਤੇ ਗੋਣ ਕਥਾਨਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਾਹਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਲਾ ਪਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਰਹੱਸ, ਮੇਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਾਲ ਵੀ ਵਿੰਗਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਅਸਚਰਜ ਤੇ ਭੈ ਉਪਜਾਊ ਸਥਿਤੀਆਂ—ਇਹ ਸਭ ਕਥਾਨਕ ਤੇ ਨਾਟਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਚਕਾਚੌਂਧ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਰਵਸਾਧਾਰਣ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਨਗਰ, ਬਾਗ, ਰਾਜਮਹਲ, ਮੰਦਿਰ, ਬੈਠ-ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਭਿਆਵਲ ਸਥਾਨਾ ਤਕ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਤੇ ਇਸ ਲੋਕ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅੰਤਰਿਕਸ। ਰਸ-ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੀਰਤਾਪੂਰਣ ਯੁੱਧ ਤਕ, ਚਿੱਤ ਪੰਘਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਭੂਤਪੂਰਵ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭੈ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਅੰਤਰਿਕਸ, ਲੋਕਿਕ ਤੇ ਅਲੋਕਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਪਰਿਚਿਤ ਤੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼—ਇਹ ਸਭ ਕਵੀ ਦੀ ਨਾਟਕਲਾ ਦੇ ਰੰਗ ਭਰਪੂਰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਯੁਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਜਤਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਾਮੰਦਕੀ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਚੇਲੀਆਂ ਲਈ ਜਿਊਣ ਦਾ ਸਾਇਦ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੰਤਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਤਕ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵੀ ਇਤਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਕਬੰਦ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਲਾ ਪਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਹਹੀਣਤਾ ਤੇ ਦੁਖ ਦੀ ਮਾਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੁਵਕਾ ਲਈ ਭੁੱਖੀ ਮਮਤਾ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਜੋੜੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਤੋਂ ਜਾਨ ਵਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਿੱਤਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਹਿਤ ਮੌਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੇ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਕੇ।

10. ਮਾਲਤੀਸਾਧਵ' ੧.੪

ਸੂਨਾ ਰਜਾਨਾ ਗਫ਼ਨਾ: ਸਯੋਗਾ: ਲੀਕਾਫ਼ੰਫ਼ਾਨਿ ਵਿਚੋਇਗਾਨਿ ।

ਐਫ਼ਟਯਸਾਯੋਜਿਤਕਾਸਯੁਕੰ ਵਿਕਾ ਕਥਾ ਕਾਚਿ ਵਿਦਾਖਨਾ ਥ ॥

ਨਾਲ ਹੀ ੧.੮ ।

ਅਜਿਹੇ ਵਿਰੁਧ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸੁਆਮੀ-ਭਗਤ ਸੇਵਕ ਹਨ, ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਸਾਥ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ ਤੇ ਸਰਧਾਲੂ ਸਿਸ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਵਾਗ ਹੀ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਸ-ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਗਾਰ-ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਪਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਥੜੇ ਚਾਉ ਨਾਲ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਥਮ ਦਰਸਨ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਪ੍ਰੇਮ, ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਗਾਮੀ ਅਕੱਥ ਤਾਘ ਤੇ ਮਧੁਰ ਪੀੜਾ, ਅਧੂਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਵੇਦਨਾ, ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਾਗਲਪਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰੋਮਾਂਚ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਪੱਖ ਵਾਗ ਹੀ, ਪ੍ਰੇਮੀਆ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਤੇ ਅਧੂਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਹੈ। ਸੇਰ ਦਾ ਝਪਟਾ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਰਹੱਸਪੂਰਵਕ ਲਾਪਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦੋ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਤੇ ਹਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਤਰ ਵੀ ਭੁੱਥ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਕਰੰਦ ਤੇ ਮਾਧਵ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਵੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਿਅੰਜਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਸਾਨ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਵੀਰਤਸ-ਰਸ ਹੈ ਤੇ ਸੈਦਾਮਿਨੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ-ਰਸ। ਹਾਸ-ਰਸ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਗੁਣ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਵਿਅੰਗਮਈ ਉਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਕਰੰਦ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਭੇਖ ਧਾਰ ਕੇ ਨੰਦਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸੱਜ-ਵਿਆਹੀ ਵਹੁਟੀ ਵਾਗ ਹੀ ਵਾਸਤਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਹਾਸਮਈ ਸਥਿਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ 'ਪ੍ਰਹਸਨ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਤਨਾ ਹੀ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਹੈ, ਮਕਰੰਦ ਦਾ ਮਚਲਾ ਹੋ ਕੇ ਸੈਣਾ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਲਤੀ ਸਮਝ ਕੇ ਮਦਯੋਤਿਕਾ ਦਾ ਮਕਰੰਦ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਕਬੂਲਣਾ। ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਚਰਜ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੁਦਲੇ ਨਾਦੀ ਪਦ ਵਿਚ ਹਾਸ-ਰਸ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਹੈ—ਜਦੋਂ ਸਿਵ ਜੀ ਨੇ ਤਾਡਵ-ਨ੍ਰਿਤ ਆਰੰਭਿਆ, ਨੰਦੀ ਪਖਾਵਜ ਵਜਾਉਣ ਲੱਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਕਾਰਤਿਕੇਯ ਦੇ ਮੋਰ ਨੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਉਹ ਅਗ੍ਰਾਂ ਵਧਿਆ; ਮੋਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਸਾਰ ਵਾਸੁਕੀ ਨਾਗ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਲੁਕਣ ਲਈ ਛੋਤੀ ਨਾਲ ਗਣੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਸੁੰਝੂ ਵਿਚ ਵਜ ਗਿਆ, ਗਣੇਸ਼ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਜੋਰ-ਜੋਰ ਦੀ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਮਦ-ਪਾਨ ਕਰਦੇ ਭੈਰੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਉੱਡਣ ਲੱਗੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਣੇਸ਼ ਆਪ ਆਪਣੀ ਸੁੰਝੂ ਵਿਚ ਸੱਪ ਵੜ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਹੌਂਕਦੇ ਤੇ ਡਰ ਨਾਲ ਕਰਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਖੜੇ ਰਹੇ।

ਕਥਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਚਿੱਤਰ ਤੇ ਅਧਿਦੈਵਿਕ

ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੱਠ-ਜੋੜ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਚਕ ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਵਾਤਵਾਰਣ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਵਿਵਿਧ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਸੱਥਰੀ ਕੜੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਭਵਭੂਤੀ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ 'ਪ੍ਰਕਰਣ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ, ਰਮਣੀਕਤਾ ਤੇ ਉੱਜਲਤਾ ਵਿਚ ਅਨੁਪਮ ਹੈ ।¹¹ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ-ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਸਰਸ-ਰਮਣੀਯ ਹੈ ।¹² ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਥਾਪਟ, ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਅਚਿੱਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਪੂਰਣ ਰਸ-ਸੰਚਾਰ — ਇਹ ਸਭ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਪਰਿਪੱਕਤਾ, ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਅਰਥ ਗੰਭੀਰਤਾ ਹੈ—ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਭਵਭੂਤੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।¹³ ਪਰ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਸੂਦ੍ਰਕ ਤੇ ਵਿਸਾਖਦੱਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ । 'ਮਿਛਕਟਿਕ' ਤੇ 'ਦੇਵੀਚੰਦ੍ਰਗੁਪਤ' ਸਮਾਜਿਕ ਨਾਟਕ 'ਪ੍ਰਕਰਣ' ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।¹⁴ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੂਦ੍ਰਕ ਦਾ ਨਾਟਕ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਇੰਨ੍ਹ-ਬਿੰਨ੍ਹ ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਦੁਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਆਮ ਇਸਕ੍ਰੀ-ਪੁਰਸ ਹਨ । ਘਟਨਾਵਾਂ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ । ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉੱਠਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਹੀ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਇਕ ਰੂਮਾਨੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੇ ਨਾਟਕੀਯਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਾਵਿ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਲਪਿਤ ਤੇ ਨਿਰਮਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

11. ਤੁਲਨਾ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ੧੦ ੨੩ ੧੬-੧੭

ਅਦਿਤਾ ਕਾ ਕੁੰਤਿਅਿਕਸ਼ੁਰੰ ਵਿਚਿਕਰਮਯੀਯੋਯਤ੍ਵਲੰ ਸਹਾਸਕਰਣਮ ।

12. ਤੁਲਨਾ : 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੬ ੧੩. ੩-੪,

ਅਭੀ ਸਰਜਰਮਯੀਯਤਾ ਸਵਿਭਾਜਕਯ ।

13. ਤੁਲਨਾ . 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੧.੭ ਗ ਘ :

ਯਤ੍ ਸ੍ਰੀਫਲਸੁਦਾਰਨਾ ਚ ਕਚਸਾਂ ਯਚਚਾਰ੍ਧੰਨੀ ਗੀਰਕੰ
ਜਚਕੋਰ੍ਯਿਤਿ ਜਰਜਰਦੇਵ ਗਸਕੰ ਪਾਠਿਫਲਯੈਵੈਦਯਯਯੋਃ ॥

14. ਦੇਖੋ : ਰਾਘਵਨ : 'ਦਿ ਸੋਸਲ ਪਲੇ ਇਨ ਸੋਸਾਇਟੀ' ।

ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਅਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਧਿਦੈਵਿਕ ਗੱਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਅਨੁਪਾਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਲੰਬਿਤ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਵਾਕਾਂ, ਸੰਵਾਦਾਂ ਜਾਂ ਵਿਵਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਦੇਵ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਮਿਲਾਪ, ਸੇਰ ਦਾ ਹਮਲਾ, ਸਮਸਾਨ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਘਟਨਾ, ਮਾਧਵ ਦੁਆਰਾ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਖੋਜ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਦਯੋਤਿਕਾ, ਬੁੱਧਰਕਸ਼ਿਤਾ ਤੇ ਲਵੰਗਿਯਾ ਦੀ ਅੰਤਰੰਗ ਗੱਲ-ਬਾਤ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹੋਣ ਤੇ ਹਰੇਕ ਵਕਤਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿ-ਕੋਸਲ, ਨਿਪੁਣਤਾ ਤੇ ਪੰਡਿਤਾਈ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ, (ਜਿਹੜਾ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰਾ ਹੈ)। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਕਵਿਸਤਾਰ ਕਾਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਧਵ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਿਲਾਪ-ਪੂਰਵ ਪੀੜ ਦਾ ਸੰਦਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾਲੀ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਮਾਧਵ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਇੰਨਾ ਹੰਢ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚੀਰ ਦੇਵੇ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹੁਣਾ ਵੀ ਹੋਂਦੋਂ ਵਧ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ 'ਵਿਕ੍ਰਮੋਰਵਸ਼ੀਯ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੁਰੂਰਵਾ ਦੁਆਰਾ ਉਰਵਸ਼ੀ ਦੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਆਦਰਸ ਮੰਨ ਕੇ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਮਾਧਵ ਤੋਂ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਾਇਦ ਕਾਲੀਦਾਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਲਾ ਪਤਾ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਮੰਦਕੀ, ਰਾਜਾ ਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾ ਦੇ ਸੋਗ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਰਸਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਇਦ ਹੀ ਵਿਚਲਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਕਹੁਣ-ਰਸ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਤਾਂ ਕਾਵਿ-ਕੋਸਲ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਹੁਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਵਸਤੂਯੋਜਨਾ ਵੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਯੋਗ ਦੇ ਤੱਤ ਦਾ ਚੋਖਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸੇਰ ਦੇ ਆਘਾਤ ਦੀ ਘਟਨਾ ਕਾਮੰਦਕੀ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਮਦਯੋਤਿਕਾ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਕਰੰਦ ਨੂੰ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਕਰੰਦ ਤੇ ਮਦਯੋਤਿਕਾ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮੰਤਵ, ਲਗਭਗ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਧਵ ਐਨ ਉਸੇ ਮੌਕੇ ਮੰਚ ਉਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਘੋਰਘਟ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਾਧਵ ਆਪ ਇਹ

ਕਹੇ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਵਰਿੱਤਰ ਸੰਯੋਗ ਹੈ।¹⁵ ਸੋਦਾਮਿਨੀ ਦਾ ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਚਾਉਣਾ ਵੀ ਇਕ ਮੌਕੇ-ਮੇਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੂਰਵੋਕਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਟਕੀ ਆਵਸਥਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਦਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਉਸ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਲਈ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਕੋਢੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਾਹਸ ਦੀ ਕਥਾ, ਕਾਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਸਾਧਾਰਣ ਚਿਤ੍ਰਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਰਬਲੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ, ਰੌਦਰ ਤੇ ਬੀਭਤਸ ਰਸਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਣ ਸਮਸਾਨਭੂਮੀ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਝੁੰਘੀਆ ਤੇ ਉੱਦਾਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਪ ਕਵਿਤਾ।

3. ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ (ਕ)

'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕ ਸੂਝ ਦੇ, ਕਲਾਕਾਰੀ ਤੇ ਨਾਟਕੀਯਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ, ਮਾਨਵ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਝੁੰਘੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਸਮਝ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਭੌਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਉੱਤੇ ਨਾਟਕ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ, ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਮਾਨਵ-ਮਨ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਰਮ-ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕੀ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਬੁਨਾਣ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਉਨਮੁਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਨਾਟਕ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਰਾਮ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੈ—ਰਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਤਕ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸੁਖਪੂਰਣ ਸਥਾਈ ਮਿਲਾਪ। ਇਹ ਨਾਟਕ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਦੀ ਅਗਲੀ ਕੜੀ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਨਾਟਕ ਮਿਲ ਕੇ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੀ ਪੂਰੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਬੰਧੀ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਵਾਗ ਇਥੇ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕੋਢੀ ਵਿਸ਼ੇਵਸਤੂ ਦੀ ਖੋਜ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਸਕੇ। ਪਰ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਕਥਾ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਕ ਬਾਹਰੀ ਅਧਿ-ਕਲਪਨਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ'

15. ਤੁਲਨਾ : ਅਰੀ ਨੁ ਭਭੁ ਯੋ: ਰਕੇਰਕ ਕਾਕਗਲੀਯੇ ਨਾਸ ।

'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ਪ. ੨੭ ੩

ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਕਲਪਨਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਵਲ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੀਆਂ ਪਰਿਚਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪੂਰੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਵਭੂਤੀ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਵੀ ਹਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਉਦਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਅਪਸਰਣ ਨਹੀਂ ਹਨ; ਉਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਮੌਲਿਕਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਦੇ ਸਮਾ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਨਾਟਕ, ਪ੍ਰੇਮ-ਡੋਰ ਨਾਲ ਥੱਢੇ ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਸੁਖ-ਭਰਪੂਰ ਸਥਾਈ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਸੁਖਾਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਮ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਅਨਿਆਇ ਦੇ ਨਿਵਾਰਣ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ।

ਰਾਮ ਦੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਤੁਰੰਤ ਨਾਟਕ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜਨਕ ਤੇ ਸਾਰੇ ਅਤਿਥੀ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਉਤਸਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਵਸ ਉਪਜਣ ਵਾਲੀ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਇਕੱਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਰਾਜਕੁਲ ਦੇ ਵਿਰਧਜਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਸਯਸ੍ਰਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰਾਂ-ਵਰਸੀ-ਯੋਗ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਯੁਵਾ-ਦੰਪਤੀ ਤੇ ਲਛਮਣ ਮਹਲ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸੂਤ ਸਮਾਂ ਪੂਜਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਲਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪਰਚਾਉਣ ਲਈ ਲਛਮਣ ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਵਿਸੇਸ ਆਦੇਸ਼ ਅਧੀਨ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਿਤਰ ਹਨ। ਰਾਮ ਤੋਂ ਸੀਤਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਤਨੋ-ਮਨੋ ਇਕ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਿੱਠਭ੍ਰਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਰਾਮ ਦੇ ਪੂਰਵਚਰਿਤ ਨੂੰ ਪਿਛਲ-ਖੋੜੀ ਝਾਤ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਸੇਸ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਚਿਤਰ ਇਕ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਗੀਰਥੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਤੁਰੰਤ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਦੀ ਰੁਚੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਆਸਵਸਤ ਹੋ ਕੇ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਦਾ ਗੁਪਤਚਰ ਦੁਰਮੁਖ ਆ ਕੇ ਇਹ ਦੁਖ ਭਰਿਆ ਸਮਾਚਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾ ਸੀਤਾ ਬਾਰੇ ਬੁਰਾ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਕੈਦ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਉਸਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਉਤੇ ਸੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਚਾਰ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਤਿਲਕ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਰਧਜਨ ਵੀ ਇਥੇ ਠਹੀਰੇ ਹਨ; ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਜਾ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਤ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਸੂਰਜ-ਵੰਸ਼ ਦੇ ਉੱਜਲ ਜੱਸ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਿਤ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸੀਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਜ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਦੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਤੇ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਫਮਣ ਨੂੰ ਦੁਪ ਕਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਕ-ਪੱਖੀ ਨਿਰਣੇ ਉਤੇ ਅਟਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਜਾਣ, ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸੀਤਾ ਇਹ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵਣ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਤੇ ਭਾਗੀਰਥੀ ਵਿਚ ਇਸਨਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਹਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਰਥ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਤੇ ਤੀਜਾ ਅੰਕ ਲਗਾਤਾਰ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਸੀਤਾ ਦੇ ਨਿਰਦਈ ਤਿਆਗ ਉਪਰੰਤ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਕ ਅਚਿੰਤੀ ਘਟਨਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਧੁਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਦੰਡਕ ਵਣ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁੱਤਰ ਅਕਾਲ-ਚਲਾਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੰਬੂਕ ਨਾਮੀ ਸੂਦਰ ਦਾ ਇਹ ਪਾਪ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲਿਆ ਲਈ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਪਸਿਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ-ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹਿਤ ਸੂਦਰਮੁਨੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਰਾਮ ਨੂੰ ਪੰਚਵਟੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਂ ਸਾਤ ਦਿੱਸਦੇ, ਪਰ ਮਨ ਵਿਚ ਪੀੜਿਤ ਰਾਮ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਮ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਇਹ ਦਰਸਨ ਸਾਨੂੰ ਵਿਚਲਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਨੇ ਪ੍ਰਜਾ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹਿਤ ਦਇਆ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸੁਖ ਤੇ ਸੀਤਾ ਤਕ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਦੀਰਘ ਸਮਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਘਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਦੂਜਿਆ ਸਾਹਮਣੇ ਰਾਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਤ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ 'ਪੁਟਪਾਕ' ਵਾਗ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਪੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਲ ਵੀ ਵਿਸਫੋਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਬੂਕ ਦੀ ਘਟਨਾ ਉਸ ਵਿਸਫੋਟ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਈ ਸੀ। ਦੰਡਕ ਵਣ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰਾਮ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਜਨਸਥਾਨ, ਪੰਚਵਟੀ ਤੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਹਨ ਜਿਥੇ ਵਣਵਾਸ ਸਮੇਂ ਰਾਮ, ਸੀਤਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਸੀਤਾ-ਹਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਰਾਮ ਦੇ ਸੰਜਮ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਤੋੜ ਦੇਣਗੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਇਕੱਲੇ ਵਿਚ, ਦਬੀ ਹੋਈ ਪੀੜਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਰਾਮ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਨਾਟਕੀ-ਰੁਚੀ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਉਦਘਾਟਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਵੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਅੰਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ, ਵਣਵਾਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੀਤਾ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਸਹੇਲੀ ਤੇ ਜਨਸਥਾਨ ਦੀ ਵਣਦੇਵੀ ਤੇ ਇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਦਰਸਨ-ਸਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਆੜ੍ਹੇਈ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਭਵਭੂਤੀ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆੜ੍ਹੇਈ ਨੇ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦਾ ਆਸਰਮ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਅਗਸਤਯ ਦੇ ਆਸਰਮ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਜੁੜਵੇ-ਭਰਾਵਾਂ, ਕੁਸ ਤੇ ਲਵ ਦੀ ਜੋ ਅਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਾਲੀ ਹਨ, ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ

ਕਰ ਕਸਦੀ। ਉਹ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਫੁਰਣਾ ਤੇ ਦਿੱਵ-ਅਸੀਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਵਾਸੰਤੀ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਣ ਉਤੇ ਆਕੁੰਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ, ਰਿਸਯਸਿੰਗ ਦੇ ਯੋਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ, ਸੀਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਅਯੋਧਿਆ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਉਂ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਟਿਕਣ ਦਾ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ, ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਅਸੂਮੇਧ-ਯੋਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਧਿ-ਵਿਧਾਨਾਂ ਲਈ ਸੀਤਾ ਦੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਮੁਰਲਾ ਤੇ ਤਮਸਾ ਨਾਮੀ ਦੋ ਸਰੀਰ-ਧਾਰੀ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦਰਸਕਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੀਤਾ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਪਵਿੱਤਰ ਨਦੀ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਜਲ ਅੰਦਰ ਜਨਮੇ ਜੁੜਵੇ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਹਿਤ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ। ਰਿਸੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ-ਦੀਖਿਆ ਦਿਤੀ। ਜਦੋਂ ਭਾਗੀਰਥੀ ਨੂੰ ਰਾਮ ਦੇ ਪੰਚਵਟੀ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਲਵ-ਕੁਸ ਦੇ ਬਾਰਾਂ-ਵਰਸੀ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਰਘੁਕੁਲ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਸਰਧਾਜਲੀ ਦੇਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਈ। ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਾ ਸਕਣ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਗਸਤਯ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲੋਪਮੁਦ੍ਰਾ ਰਾਮ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਿਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੁਰਲਾ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਨੇਹਾ ਘੱਲਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੰਚਵਟੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਅਚੇਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜਲ, ਸੀਤਲ ਹਵਾ ਨਾਲ ਸਚੇਤ ਕਰੇ ਤੇ ਤਮਸਾ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਦਮ ਸੀਤਾ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹੇ। ਇਤਨੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੇ ਪੂਰਵ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਭਵਭੂਤੀ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਇਕ ਥਾ ਉਤੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਉਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਵਾਸੰਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਥਾ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਦੂਜੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਅਮਿਟ ਯਾਦਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਦੁਖ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਾਮ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਚੇਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਤੇ ਵਾਸੰਤੀ ਲਈ ਅਵਿਦ੍ਰਿਸਤ ਸੀਤਾ (ਤਮਸਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ) ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਤੁਲ ਸਪਰਸ਼ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਰਾਮ ਉਲਝਨ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੰਨੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ਕਿ ਸੀਤਾ ਜਿਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਖਾ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਕਾਰਣ ਵਾਸੰਤੀ ਦਾ ਦਿਲ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਮ ਉਤੇ ਦੋਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਸਨਾ ਦੀ ਝੜੀ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਚਵਟੀ ਦੇ ਏਕਾਤ ਵਿਚ ਰਾਮ ਇਹ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ

ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰਖਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਲ ਦੀ ਸਹੂ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਰੋਰ ਕਰਤੱਵ ਲਈ ਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਪਰ ਸੰਸਕਾਰਗਤ ਆਵਸਕਤਾ ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੀਤਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਹੋਣ, ਰਾਜਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਉਤੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੀਤਾ, ਰਾਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾ ਦੁੱਖ ਜਰਦੇ, ਅੱਖੀਂ, ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੰਨੀ ਵਿਚਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦਾ ਗੁੱਸਾ ਢੇਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਰਾਮ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਾਸੰਤੀ ਨੂੰ ਰਾਮ ਉਤੇ ਕਰੋਰ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕੋਸਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਰੁਣ ਦੁੱਖ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰੋਰ ਤਿਆਗ ਲਈ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਪਲ ਤੋਂ ਹੀ, ਸੀਤਾ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਲੱਜਾ ਤੇ ਪੀੜ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਰੜਕਦੇ ਤੀਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ। ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਕਲਾ ਨਾਲ ਸਿਰਜੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਲਈ ਪੂਰਣ ਕਾਵਿ-ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੁਰਭਾਗ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਦੇਤਾ ਨਾਲ ਵੱਖ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਨੁਰਾਗੀ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੇਲ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਆਸਰਮ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਜਨਕ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਤਸਵ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਮਾਤਾਵਾਂ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਹਨ। ਸੀਤਾ-ਤਿਆਗ ਕਾਰਣ ਜਨਕ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁੱਖੀ, ਰੁੱਖੇ ਤੇ ਕੁਪਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੁੜਮਣੀ ਸਗੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਹੇਲੀ ਕੋਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸੁਖਾਵਾ ਨਹੀਂ। ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਭੜਕਣ ਨੂੰ ਸਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰੁੰਧਤੀ ਨੂੰ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਕ ਬਹੁਤ ਤੀਬਰਭਾਵੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਲੇਖ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੀ ਰਾਮਾਇਣ-ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਲਵ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉੱਲੇਖ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ, ਬੇਸਮਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹ ਰਾਮ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਕੋਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰਾਪ ਨਾਲ ਜਾ ਧਨੁਸ ਨਾਲ ਵੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦੰਢ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਕੋਸਲਿਆਂ ਆਪ ਰਾਮ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰੇ ਉਤੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਲੱਜਿਤ ਹੈ। ਅਰੁੰਧਤੀ ਖਿਆ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਕਿ ਰਾਮ ਪ੍ਰਜਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸਨ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਓੜਕ ਉਹ ਜਨਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਸ ਤਣਾਉ ਵਿਚ ਇਕ ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਹੈ। ਕੋਸਲਿਆਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਲਵ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਚਕਰਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਸਕਲ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਫਿੰਨੀ

ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਅਰੁੰਧਤੀ ਨੂੰ ਭਾਗੀਰਥੀ ਕੋਲੋਂ ਸੀਤਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਜੁੜਵਾਂ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਣ ਦਾ ਰਹੱਸ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਰਹੱਸ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਦਾ ਸਮਾ, ਹਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਲਵ ਇਕ ਰੋਚਕ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਵਾਲਮੀਕਿ ਨੇ ਰਾਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਇਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ; ਉਸ ਦੀ ਪਾਡੂਲਿਪੀ ਕੁਸ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ ਹੈ; ਤੇ ਉਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਡਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਲਵ ਦੇ ਸਾਥੀ ਉਸ ਨੂੰ ਧੂਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਏ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ—ਘੋੜਾ। ਲਵ ਯੱਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੀ ਸਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸੇ ਵਿਚ ਰਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਸਲਾਘਾ-ਭਰਪੂਰ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਲਵ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਯੱਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਲਵ ਨੱਕ-ਚਟੇ ਚਬਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਲਛਮਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਸੇਨਾਪਤੀ ਚੰਦਰਕੇਤੂ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਲਵ ਨਾਲ ਦੁੱਦ-ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲਵ ਨੇ ਜਿੰਭਕਸਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਮੰਤਰ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਚਕਰਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਭਕ-ਸਸਤਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਰਾਮ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਘੁਕੁਲ ਦੇ ਸਦੱਸਾਂ ਨਾਲ ਲਵ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਸਕਲ ਵੀ ਉਸਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਰਹੱਸ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਲਵ ਤੇ ਚੰਦਰਕੇਤੂ ਪਰਸਪਰ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਲਝਣ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਮਸਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਠੌਰ ਸਥਾ ਦਾ ਵਟਾਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਘਮੰਡ ਦੀ ਲਵ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਰਾਮ ਦੇ ਕੁਝ-ਇਕ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਠਠਾ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਲੋਕ ਦਾ ਅਦੁਤੀਵੀਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਚੰਦਰਕੇਤੂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਬਾਲਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦੁੱਦ-ਯੁੱਧ ਵਿਨਾਸਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੁਭਾਗ ਨਾਲ, ਪੰਚਵਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਮਾਨ ਵਿਚ ਪਰਤਦੇ ਰਾਮ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਹਿਤ ਹੇਠਾ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲਵ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕੁਸ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਆਪ ਰਹੱਸ-ਪੂਰਣ ਵੰਗ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਛਾਣ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਸਵਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਬਾਲਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ 'ਅਭਿਗਿਆਨ ਸਾਕੁੰਤਲ' ਵਿਚ ਦੁਸਯੋਤ ਸਰਵਦਮਨ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰਾਜਕੁਲ ਦੇ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਰਾਮ ਮਨਵਚਨੀ ਵਿਚ, ਸਪਸਟ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣਦੇ ਹਨ—ਰਾਜਚਿੰਨ੍ਹ ਰਘੁਕੁਲ ਦੀ ਪੱਕੀ ਛਾਪ, ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਕਲ ਦੀ ਅਸਚਰਜ ਭਰੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਜਿਥੇ

ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਛੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਥੇ ਵਾਲਮੀਕਿ ਆਸਰਮ ਦਾ ਨੇੜੇ ਹੋਣਾ, ਬਾਲਕਾ ਦੀ ਆਯੁ ਤੇ ਸਕਤੀ, ਵਿਸੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਭਕ-ਸਸਤਰਾ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਇਹ ਤੱਥ ਕਿ ਉਹ ਜੋੜੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਾਮ ਨੇ ਸੀਤਾ ਦੀ ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਸਮੇਂ ਦੇਖੇ ਸਨ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸੀਤਾ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਡੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੁਸ ਤੇ ਲਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੇ ਸਲੋਕ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਆਸਰਮ ਦੇ ਵਿਰਧਜਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਸੰਖੰਧਿਤ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਆਪ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹੈ; ਹੋਰ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅਪਸਰਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਣੇ ਨਾਟਕ-ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਦਰਸਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਤੇ ਸੱਤਲੋਕ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਵਾਲਮੀਕਿ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੀਤਾ ਦਾ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਤੇ ਦਿੱਵ-ਸਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਣ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ (ਵਾਲਮੀਕਿ ਜਾਂ ਭਵਭੂਤੀ) ਇੱਕ ਅੰਤਿਮ ਚਮਤਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਦੇ ਜਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਆਉਂਦੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਉਤੇ ਚਿੱਕੜ ਉਛਾਲਣ ਲਈ ਸਰਮਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਵੰਸ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਜਦੋਂ ਅਰੁੰਧਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀਤਾ ਅੱਗੇ ਸਰਧਾ ਨਾਲ ਸੀਸ ਨਿਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਦਾ ਨਿਮਣਾ ਸੀਤਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣਾ ਹੋ ਤੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੀਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਯੰਕਰ ਵਧੀਕੀ ਦਾ ਤੇ, ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਨੀ ਬਕਵਾਸ ਨੂੰ ਰਾਮ ਰਾਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਹੈ। ਇਕ ਸਥਾਈ ਆਨੰਦਮਈ ਪੁਨਰ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਰਾਹ ਹੁਣ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਖ)

ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਅਸੀਮ ਆਦਰ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪਧਾਰੀ ਦੇਵਤਾ ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਸਪੂਰਣ ਮੌਲਿਕ ਉਦਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਰਾਮਕਥਾ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਮਈ ਮਾਨਵਕਥਾ ਵਿਚ ਰੁਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁੜ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਇਸਨੂੰ ਸੁਖਾਤ ਇਸ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਯ-ਸਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਰੋਗਮੰਚ ਉਤੇ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦਿਖਾਉਣ ਨੂੰ ਵਰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਖਾਤ ਕਰਕੇ ਕਵੀ ਨੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ

ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸਮਝੋਤੋ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ-ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਣਾ ਕਰ ਕੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਲਾ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮਿਲਾਪ ਹੋਵੇ। ਬਹੁ-ਪਤਨੀਵਾਦ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸਮਾਜ ਭਾਵੇਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਨਾ ਕਰੇ, ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਯਤਨ ਇਹੋ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਨਿਆਇ-ਗ਼ੁਸਤ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪਤੀ ਪਛਤਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁੱਧ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਾਲ ਪਤਨੀ ਦੇ ਕੋਲ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਤੋਂ ਇਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਮਝੋਤੋ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਸੁਪਨਵਾਸਵਦੱਤਮ੍' ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਭਾਵਨਾ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਮੂਲ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਰੁਪਤਰਿਤ ਜਾਂ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਦਾ ਚਿੱਤਰਵੇਣੀ ਦਾ ਸੁਭਾਉ 'ਰਘੁਵੰਸ਼' ਵਿਚ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਉਲੇਖ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਮ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ, ਰਾਮ ਸੀਤਾ ਵਿਚ ਵਿੱਦਮਾਨ ਗਹਿਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ (ਉਸ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਦੋ ਹਿਰਦਿਆਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਖਿੜਿਆ ਤੇ ਵਿਕਸਿਆ), ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਭਾਵੀ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਝਲਕ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮੌਲਿਕ ਉਦਭਾਵਨਾ ਹੈ ਰਾਮ ਨੂੰ ਪੰਚਵਟੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਤੇ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਵਾਉਣਾ। ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਆਕ੍ਰੇਈ ਤੇ ਵਾਸੰਤੀ ਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ; ਦੇਹਧਾਰੀ ਨਦੀਆਂ ਵਾਕੁਰ ਅਧਿਐਵਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਕੰਮ ਉਪਰਲੌਕਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਾਸੰਤੀ ਤੇ ਰਾਮ ਲਈ ਸੀਤਾ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਟ ਰਹਿਣਾ, ਭਾਵੇਂ ਰਾਮ ਸੀਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਦਿਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਪਰ ਹੈ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਮਾਨਵੀ ਹੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਲਾ ਉਪਲਬਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਵੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਵਭੂਤੀ, ਰੋਸ ਤੇ ਕਟੁਤਾ ਹੇਠ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਨਾ ਲਤਾੜ ਕੇ, ਅਨਿਆਇ-ਗ਼ੁਸਤ ਪਤਨੀ ਲਈ ਪੂਰਣ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੌਥੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਅੰਕ ਤਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਆਵਸਥਕ ਪਾਤਰ ਇਥੇ ਇਕੱਤਰ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਇਕੱਠ ਓਪਰਾ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ; ਰਾਮ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਕਰਮ ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਜਨਮਿਆ ਹੈ। ਗਰਭ-ਨਾਟਕ ਜਿਸਦਾ ਉਲੇਖ ਚੌਥੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਤੇ ਅਭਿਨੋਂ ਖੜਵੇਂ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ—ਭਵਭੂਤੀ ਵੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ-

ਪੂਰਣ ਮੌਲਿਕ ਉਦਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਵਾਲਮੀਕਿ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਵਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਉਪਾਇ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦੁਰਭਾਵਨਾ ਯੁਕਤ ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਭੁਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਉਸ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਾ ਨਿਆਇ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਗੈਰ-ਜਿੰਮੇਦਾਰ ਗਪੌੜ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਰਾਮ ਲਈ ਵੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦੇ ਸੀ। ਵਾਲਮੀਕਿ ਜਾਂ ਅਰੁੰਧਤੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਬਾਰੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਜਾਂ ਨਾ ਵੀ ਕਰਦੀ। ਰਾਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਮ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਜਾ ਆਪਣੀ ਸਰਵਸੰਮਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਗਰਭਨਾਟਕ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ, ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਟਕੀ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਬੁਣਨਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਉਪਲਬਧੀ ਹੈ।

ਨਾਟਯ-ਰਚਨਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕਲਾ ਨਿਸਚਿਤ ਉਚਾਈਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਤਰਵੇਦੀ ਦਾ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ, ਮਾਨਵੀ ਕ੍ਰਾਸਦੀ ਤੇ ਅਨੁਪਮ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮਿਸਰਣ ਵੀ ਹੈ। ਗੀਜੇ ਅੰਕ ਦਾ ਰਾਮ ਤੇ ਛਾਇਆ-ਸੀਤਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਪਣੇ ਮਰਮ-ਸਪਰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਮ ਦੀ ਦੁਖਭਰੀ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਾਸੰਤੀ ਦੀ ਵੇਦਨ ਤੇ ਗੁੱਸਾ—ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਵਿਧ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਪਲ ਸੀਤਾ ਡੁੱਬਦੀ-ਤਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਆਨੰਦ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਡੂੰਘੀ ਪੀੜਾ ਦੇ ਹੈਥੂਆਂ ਉੱਤੇ ਤਰਦਾ ਚਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਚਹਲ-ਪਹਲ ਤੇ ਬੇਫਿਕਰੀ ਦਾ ਜਨਕ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਤਣਾਉਪੂਰਣ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮਨੋਹਾਰੀ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਅੰਕ ਵਿਚ, ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਦੀ ਯੁੱਧ ਦੀ ਭਿਆਵਲਤਾ ਨਾਲ ਤੇ ਸੱਤਵੇਂ ਅੰਕ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮਤੋਲ ਦਰਸਾਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਜੁਗਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕੌਸਲ ਦਾ ਰੱਜ ਕੇ ਪੂਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਤਮਕ ਢੰਗਾਂ ਦੇ ਕੇ ਕਲਾਤਮਕ ਵੰਗ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਾਥੀ ਤੇ ਮੱਧ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੁਣ ਜਵਾਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਾਰਾ-ਵਰਸੀ-ਯੱਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਸੀਤਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਬਾਰਾ-ਵਰਸੀ-ਸੰਸਕਾਰ ਮਨਾਣ ਆਈ ਹੈ; ਲਛਮਣ ਪਿਤਾ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੋਨਾਪਤੀ ਦਾ ਪਦ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਨਕ ਵਾਨਪ੍ਰਸਥੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ; ਲਵ ਨਾਲ ਸਤਰੂਘਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਅੰਕ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਅਚਿੱਤ੍ਰੇ ਅਸਚਰਜ ਵਾਕਰ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰੀਆ ਚੰਬੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਅੰਤਰਮੁਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਾਕਰ ਉਹ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ-ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਸ੍ਰੋਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਇਕ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਇਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਮ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਖਵਾਏ ਗਏ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਉਲੇਖਨੀ ਹਨ। ਇਹ ਮਨ-ਵਚਨੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰਾਮ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਮਥ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੀਤਾ-ਤਿਆਗ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਸੰਬੂਕ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨੀ ਪਈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਵ-ਕੁਸ਼ ਨਾਲ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਵਭੂਤੀ ਅਤਿ-ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕਰ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭਵਭੂਤੀ ਇਕ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੁਣ ਹੀ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਰਸ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਰਸ ਉਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਮਾਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਰਾਮ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਇਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ (ਜਿਥੇ ਆਨੰਦ ਜਾਂ ਹਾਸ, ਵੀਰਤਾ ਜਾਂ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀਆਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਸਤਹ ਉੱਤੇ ਬਲਬੁਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬਣਦੀਆਂ-ਮਿਟਦੀਆਂ ਹਨ) ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਭਵਭੂਤੀ ਨਿਹਸੰਸੇ ਰਾਮਕਥਾ ਦੇ ਸਰਵਜਨ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।¹⁶

16 ਇਹ ਕਥਨ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', 3.87 ਵਿਚ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿੱਤ ਵਿਵੇਚਨ ਲਈ ਦੇਖੋ. ਭਟ : 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਸੰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪ. ੧੦੪-੧੧੧
ਭਟ : 'ਟੇਜਡੀ ਐਂਡ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਡ੍ਰਾਮਾ' ਪ. ੫੫-੬੧।

ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਇਹ ਅੰਤਤ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਯੋਗ ਹੈ ।

ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਰਾਮ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਉੱਤੇ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ । ਰਾਮ ਨਾ ਤਾਂ ਭਾਵਹੀਨ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਕਠੌਰ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਕੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੇਕ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਕਰਤੱਵ ਕਠੌਰ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਚਿਹਰਾ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਵੇ; ਪਰ ਰਾਮ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਵੀ ਹੈ । ਉਹ ਇਕ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹ ਇਕ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਤੀ ਹਨ । ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਸਪਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਕਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਨਾਪਣ ਦੀ ਤੇ ਝੁੰਘਾਈਆਂ ਗਾਹੁਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਿੱਤੀ ਉਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਰਾਜਾ ਰੂਪ ਸਨ । ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਚੇ ਹੋਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤਿਰੂਪ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕੀਤਾ । ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ । ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਲਈ ਉਹ ਵੱਜਰ ਤੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਕਠੌਰ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਨ ਸੀ ਉਥੇ ਉਹ ਫੁਲ ਤੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਕੋਮਲ ਸਨ ।¹⁷ ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਾ ਤੇ ਪਤੀ ਵਿਚਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਚਿਰਸਥਾਈ ਬਣ ਗਿਆ । ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਰਾਮ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਉਚਿਤ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਸੰਬੂਕ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਵਿਧਾ ਤੇ ਸੀਤਾ ਬਾਰੇ ਲੋਕ ਨਿੰਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਸੰਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ । ਰਾਮ ਦਾ ਵਿਭਾਜਿਤ ਮਨ ਮਾਨਵੀ ਕ੍ਰਾਂਸਦੀ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਦਿੱਵਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਕੇਵਲ, ਰਾਮ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਉਤਾਹ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਉਪਰਮਾਨਵੀ ਸਾਹਸ ਤੇ ਗੌਰਵ ਨਾਲ ਜਰਦੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਵੀ ਮਾਨਵੀਯਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਉਸ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਸਨ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਛਣ ਦੀ ਭਵਭੂਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਵੀ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਕੀ ਰਾਮ ਨੇ ਠੀਕ ਕੀਤਾ—ਰਾਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ? ਸਾਧਾਰਣ ਚਿੰਤਿਆ ਉਤਰ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਅਨਿਆਇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਰਾਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਤਕ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ । ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਨਾਟਕ ਦਸੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਕੁਝ

17. ਤੁਲਨਾ : ਵਾਸੰਤੀ ਦੀ ਉਕਤੀ, 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੨.੭ :

बभ्राव्यि कठोरगणि श्रुतिं कुपुण्यव्यि ।
लोकौत्तराणां चेतसि को नु विचारुमर्हति ॥

ਹੋਰ ਹੀ ਹੈ।

ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ—ਵਿਅਕਤਿਗਤ, ਜਿਸ ਦਾ ਦੰਪਤੀ ਨਾਲ ਨਿਜੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਰਵਜਨਿਕ, ਜਿਸਦਾ ਰਾਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇਤਨਾ ਸੂਖਮ ਤਾਲਮੇਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਰਾਮ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਨਿੰਦਾ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੀ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਤੇ ਲੱਜਾ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਰਘੁਕੁਲ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੀ ਸੀ।¹⁸ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਹ ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਲੀਨ ਸੀ ਕਿ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਬਲੀ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਕ ਦੀ ਬਲੀ ਵੀ, ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਦੁਰਭਾਗਵਸ, ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਰਾਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਕਤੀ ਸੀ, ਪਰੀਖਿਆ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਬਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਬੇਬਸ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਸਾਈ ਆਪਣੇ ਪਾਲਤੂ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।¹⁹ ਇਸ ਲਈ ਨਿਆਇ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਬਿਨਾ ਵਿਚਾਰੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦੇਣ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਭਸ਼ੋਲੀ ਵੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾ ਤਾਂ ਬਦਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੇ ਵਿਦਮਾਨ ਸਾਮਾਜਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਭੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਨਿਆਇ-ਗ਼ੁਸਤ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਨਿਆਇਦਾਨ ਕਰਨਾ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਸਰਵੋਪਰੀ ਕਰਤੱਵ ਸੀ।

ਰਾਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਚਿਨ੍ਹ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੋਂਸਲਾ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਨਕ ਉਸ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲਵ ਦੇ ਕਿੱਤੂ ਬੱਚਿਆਂ ਜਿਹੇ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਤੇ ਗੁੱਬੇ ਹਨ।²⁰ ਪਰ

18. ਰਾਜ ਕਰਤੱਵ ਦੇ ਵਿਸੇ ਵਿਚ ਵਸਿਸਠ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

स्नेहं कथं च सौम्यं च यद्विषा ज्ञानकीर्तयि ।

आराधनाय लोकस्य सुखमेतौ नास्ति मे व्यथा ॥

ਤੇ ਸੀਤਾ ਤੁਰੰਤ ਉਤਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ :

अत एव रावककुलधुरंधर' आर्षेयुक् ।

19. ਤੁਲਨਾ : 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੧. ੪੫, ੪੬, ੪੯।

20. ਤੁਲਨਾ : ਸੈਨਿਕਾ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਉਤੇ ਲਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ, ੪.੨੭, ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਕੇਤੂ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ—੫ ੨੮, ੩੦, ੩੪, ਦੇਖੋ. ਮੁਢਲੇ ਪੰਨੇ, ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਾਰਅੰਸ਼।

ਦੋਵੇਂ ਉਸੇ ਰਾਮ ਦੀ ਰਾਜ-ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਤਮ ਰਾਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਹਸ ਨਾਲ ਅਪਣੀਆਂ ਨਿਜੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਕਲਾ ਮੁਲਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸੁਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਮ ਦੀ ਭੁਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਨਕ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਪਮ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਰਾਜਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਦਾਣਸਨਿਕ ਰੂਪ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਜਨਕ ਦਾ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਨਘੜਤ ਬਕਵਾਸ ਸੁਣ ਲੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਰਾਜਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਇਸਕ੍ਰੀਆ ਬਾਲਕਾਂ ਤੇ ਆਤਮਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।²¹ ਪੂਜਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਹਸੰਸੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ, ਤਰਕ ਤੇ ਨਿਆਇ ਤੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਵਸਕ ਸੀ ਕਿ ਰਾਮ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਬ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੁਖ ਨਾ ਪਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿਤ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਚੋਖੇ, ਪੰਜਵੇਂ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਤਦ ਹੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਾਧਾਰ ਮੁਰਖਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਮ ਦੇ ਕਰਮ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਪ੍ਰਸੰਨਾ ਦੀ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾਗਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਪੁਨਰਮਿਲਾਪ ਦੀ ਰਾਹ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।²²

‘ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ’ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਅੰਤਹਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਲੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾਕਰਮਕ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਹਿਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਮਝ, ਕਲਪਨਾਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਮਕਥਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਝੁੰਘਾ ਮਹੱਤਵ—ਇਹ ਸਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਘਾਟੇ ਪੂਰੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਮੁਲ ਨਿਧੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

21. ਜਨਕ ਦੇ ਸਬਦ ਹਨ—

ਅਹੋ ਨਿਰੰਧਨਾ ਦੁਰਾਸਨਾ ਪੀਰਾਯਾਸ੍ਰ । ਅਹੋ ਰਾਸਸ੍ਯ ਰਾਗ: ਖਿਸਕਾਰਿਤਾ ।

ਤੋ

ਯੋਥਸ੍ਯ ਤਥਾਲਿਨ੍ਤੁ ਯਤਿਯਥਜ਼ਰ: ਘਪੇਜ਼ ਜਾਪੇਜ਼ ਕਾ ।

ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ—

ਸ੍ਰੀਥੈਥਿਕਥਾਲਭੁਭਵਿਕਲਸ੍ਥੈਥਯ ਧੀਰੋ ਜਨ: ॥ ੪੨੪ ੪

22. ਦੇਖੋ ‘ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ’ ਦੀ ਮੋਰੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਪੰ ੮੮ ੧੦੩, ਤੋਂ ਛੁਟ ਮੋਰਾ ਲੇਖ “ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਸਮਸਿਆ”, ਭਾਰਤੀਯ ਵਿਦਿਆ, ਵਿਚ ਸੰਚੀ ੩੦ (੧੯੭੦), ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੭੩ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕਲਾ

ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ

ਜਦੋਂ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਲਿਖਿਆ, ਉਦੋਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼, ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਆਭਾ ਤੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਜਾ ਉਪਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦੇ ਅਸਚਰਜ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਗ੍ਰਾਹੀ ਮਸਤਕ ਚਕਾਚੌੜ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਛਾਪ ਸੀ।¹ ਪਰ ਪੰਡਿਤਾਈ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਦਰਸਨ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਆਪਣੇ 'ਮਾਲਤੀ-ਮਾਧਵ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੇਦ ਤੇ ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਦਰਸਨਸਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਵੀ ਦਾ ਉਪਕਰਣ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਸ-ਭਾਵ ਦਾ ਬਹੁਵਿਧ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਚਿਤ੍ਰਣ, ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਨੇਹ ਦੀ ਖੋਜ; ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਰੋਮਾਂਸ ਤੇ ਸਾਹਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਘਨਤਾ ਤੇ ਸੂਫ਼ ਸਾਹਿਤਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ—ਇਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਮਨੋਹਰ ਬਾਹਰੀਭਾਵ, ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਨਾਟਯ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਪੂਰਣ ਲੇਖਨ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।² ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਅਵੱਸ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਹੀ ਭਵਭੂਤੀ ਕਲਾ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

1 ਦੇਖੋ : 'ਮਹਾਵੀਰ ਚਰਿਤ', ੧, ੨, ੩ ਟੁ।

2 ਦੇਖੋ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੧, ੪, ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਲਨਾ : ੧ ੭ ਗ ਘ।

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਸਾਹਿਤਕ ਚਮਕ-ਦਮਕ, ਅਲੰਕਾਰ, ਰਚਨਾਕੌਸਲ ਵਿਚ ਉਤਨਾ ਨਹੀਂ (ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ), ਜਿਤਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਾਨਵ-ਸਮਾਜ ਸੁਭਾਉ ਤੋਂ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਗਲ ਪਲਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਤੇ ਗਲਤ ਲਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਿਆਉਣ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨੇਤਾ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕਲਾ ਦਾ ਹੀ ਸਰਵੋਪਰ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਤਾ ਜਗਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਕੜਨ ਵਾਲੇ ਅਨੁਚਿਤਤਾ, ਅਨਿਆਇ, ਸੁਆਰਥ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਹ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਣ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਯੁਵਾ ਮਨਾ ਵਿਚ ਆਪੇ ਪੁੰਗਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਬਾਓ ਕਾਰਨ ਇਕ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਚਹੇਤੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਧੀ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਯੁਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਭਿਕਸੂਣੀ ਵਿਚੋਲਣ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਕੜਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਮਜ਼ਾਕ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼, ਆਚਰਣ ਤੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਰ ਉੱਦਾਤ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਵ-ਆਨੰਦ-ਯੁਕਤ ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਆਪਣੀ ਪੂਰਣਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।³ ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਉਤਨੇ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿ ਇਕ ਸੂਦਰ ਦੀ ਤਪਸਿਆ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਾਲਕ ਦੀ ਅਕਾਲ ਮਿ੍ਤ੍ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਪਰਖਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੰਬੂਖ ਦੀ ਹਤਿਆ

3. ਦੇਖੋ : 'ਉਤਰ ਰਾਮਚਰਿਤ', 1 39 .

ਅਕ੍ਰਿਤ ਬੁਭੁਖੁ:ਯਯੋਰਨੁਗਤ ਜਗੀਰਬਥਲਾਸੁ ਧਯ੍
 ਵਿਅਸਮੋ ਫੁਦਧਸ੍ਥ ਧ੍ਯ ਜਰਸਾ ਧ੍ਯਿਸ੍ਥਯਾਧੀ ਰਸ' ।
 ਕਾਲੇਨਾਕਰਣਾਤ੍ਧ੍ਯਾਤ੍ਪਰਿਯੋਗੇ ਧ੍ਯ ਸ੍ਥੇਫ਼ਸਾਰੇ ਸ੍ਥਿਤੰ
 ਅਯ੍ ਤਸ੍ਥ ਗੁਪ੍ਯਾਨੁਪਸ੍ਥ ਕਥਸਧ੍ਯੋਕੰ ਹਿ ਜਤ੍ ਪ੍ਰਾਧ੍ਯੋ ॥

ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਦੁਵਿਧਾ ਵਿਚ ਪਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਉਤਨੀ ਹੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਭਵਭੂਤੀ ਰਾਜ-ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਸ੍ਰੀਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾ-ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨੂੰ ਤੂਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਮੂਰਤ ਵੀਰ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਲਾ ਤੇ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਆਵਿਸਕਾਰ ਝੁੰਘਾ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਸਬੰਧ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਣ-ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਅਵੱਸ ਇਕ ਆਗਿਆਕਾਰ ਗੂੰਗੀ ਸਾਬਣ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕ ਦਾਸੀ ਸੀ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਗ੍ਰਹਣੀ ਜਿਹੜੀ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਏ ਆਪਣੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸੌਂਕਣਾ ਨੂੰ ਜੀ-ਆਇਆ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵ ਉਪਜੇ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਯੋਵਰ ਤੇ ਗੰਧਰਵ-ਵਿਆਹ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਤਾਂ ਜਰੂਰ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਧਨਵਾਨ ਵਰਗ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਪਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਹੁ-ਪਤਨੀਵਾਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੀਘਾ ਝੂਟਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇਵਲ ਇਕ ਕਾਵਿਗਤ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਹੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਲੇਖਨੀ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਪਤਨੀਵਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਉਦਾਲੇ ਦਿੱਵ-ਆਭਾ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਜਾਨ ਵਾਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪੁਲਕ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਵਾਹਿਤ-ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਠਿਨਾਈ, ਅਪਮਾਨ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਦਾ ਭਟਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬਲ, ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ ਤੇ ਖਿਮਾਦਾਨ ਲਈ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਵਧਾਨੀ ਇਹ ਵਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ, ਅਨਿਆਇ ਪੀੜਤ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਤੇ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਸਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਖਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕਲਾ ਉਚਾਈਆਂ ਦੇ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹ ਸਕੀ ਹੈ।

ਕਲਾ ਤੇ ਜ਼ਿਲਪ

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਮੰਚ ਉਤੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਮ ਕਰਕੇ ਆਨੰਦ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਸ ਨੇ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਤੇ 'ਮਹਾਂਭਾਰਤ' ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਈ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀਰ-ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੁਗ ਬਦਲ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਸ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸੋਜ਼ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀਦਾਸ ਤੇ ਬਾਣਭੱਟ ਦੇ ਉਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ-ਸੁਖਾਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਚ ਢਲ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਖਿਆਨ ਜਾਂ ਕਥਾ ਤੋਂ ਲੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਘੁੰਮਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਨੋਰੰਜਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੁਖਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਜਾਂ ਫੇਰ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ-ਪੂਰਵਕ, ਹਾਸ, ਗੀਤ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਸਜੇ ਸੁੰਦਰ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ-ਸੁਖਾਤ-ਨਾਟਕ ਪਾਰਖੂ ਦਰਸਕਾਂ ਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਿਠਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨਾਟਕੀ ਰੂੜੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ-ਸੁਖਾਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਟਿਕਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਾਹਵਾਂ ਸਫਲ ਹੋਈਆਂ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਨਾਟਕ ਇਕ ਨਵੀਂ ਉਚਾਈ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਮਹਾਨ ਨਾਟਕ ਸੂਦਕ ਦਾ 'ਮ੍ਰਿਫਕਟਿਕ' ਸੀ; ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਲੇਖਨੀ ਸੀ, ਵਿਸਾਖਦੱਤ ਦਾ 'ਦੇਵੀਚੰਦਰਗੁਪਤ', ਜਿਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਸਾਮਾਜਿਕ ਰੰਗ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।⁴ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੁੜ ਕੇ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ (ਜਿਹੜੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਬਣੇ) ਨੇ 'ਰਾਮ-ਅਭਯੁਦਯ' ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਅਨੇਕ ਰਾਮ-ਕਥਾ-ਸੰਬੰਧੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।⁵ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਠੀਕ ਸੋਮਾ ਦੱਸਣਾ ਭਾਵੇਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਸਠਿਤ ਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸੁਖਾਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਢੰਗ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ

4. ਦੇਖੋ . ਰਾਘਵਨ 'ਦਿ ਜੋਜਲ ਪਲੇ ਇਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ' ।

5. ਦੇਖੋ . ਰਾਘਵਨ . 'ਸਮ ਓਲਡ ਲਾਸਟ ਰਾਮ ਪਲੇਜ',
ਅੰਨਾਮਲਾਈ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਯ, ੧੯੬੧ ।

ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਾਮਕਥਾ ਨੂੰ ਵੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਰੰਗਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ; ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੋਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀਰ-ਰਸ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਲੇਖੇ, ਭਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵਿਸਾਖਦੱਤ ਦੇ 'ਮੁਦ੍ਰਾਰਾਕਸ਼ਸ' ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਹ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਤਤਕਾਲੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸੈਲੀ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਸੀ। ਭਵਭੂਤੀ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਸਾਮਾਜਿਕ ਨਾਟਕ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਲ ਮੁੜੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁ-ਪਤਨੀਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਅਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਤਨੀਵ੍ਰਤੀ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਦੂਸ਼ਕ^੧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਚਿਕ੍ਰਣ ਕੀਤਾ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਜਿਸ ਗੰਭੀਰ ਸੁਰ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ-ਸੁਖਾਤ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸੰਭਵਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੀ। 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਹੁਣਾਹਸ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਘੁਮਾਇਆ। ਨਿਹਸੰਸੇ, ਰਾਮਕਥਾ ਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਕਥਾ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਕ੍ਰਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਮੁੱਲ ਘਟ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਰਸਿਕ ਤੇ ਪਾਰਖੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਮਿਲੀ ਜਾ ਨਹੀਂ, ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਉੱਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਾਹਸਪੂਰਣ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਵਿਸੇ-ਤੱਤ ਨਾਟਕ ਦੀ ਥਾਂ ਲੰਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਹਨ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸੇ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਕੇਂਦਰੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪੁਰੋਣ ਦੀ ਜਾਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਨੂੰ ਏਕਤਾਬੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਅਨੇਕ ਸੰਜੋਗਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਵਭੂਤੀ ਤਰਕ-ਸੰਗਲੀ

6 ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ : ਮ੍ਰਿਛਕਟਿਕ'। ਰਾਮ ਕਥਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਦੋ ਉੱਤਰਕਾਲੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਤਰ ਹੈ। (੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਪੂਰਵਾਰਧ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਵਸਤੂਪਾਲ ਦੇ ਸੰਰਖਿਅਤ ਮਿੱਤਰ) ਸੋਮੇਸਵਰ ਕ੍ਰਿਤ 'ਉੱਲ ਘਰਾਘਵ' ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਨਰਮ-ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਹੈ, (੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਦੇ ਪੂਰਵਾਰਧ ਵਿਚ) ਮਹਾਦੇਵ ਦੇ 'ਅਦਭੁਤ-ਦਰਪਣ' ਵਿਚ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਨੂੰ ਰਾਵਣ ਦੇ ਸਹਿਚਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਲ ਥੰਨੂ ਕੇ ਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਸਦਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਾਮੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ 'ਉੱਤਰ-ਰਾਮਚਰਿਤ' ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਨਾਟਕੀ ਸਮਸਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਇਕਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਕ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਾਟਯਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਤ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਵਭੂਤੀ ਰਸ-ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਵਲ ਰੁਚੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਰਣਨ ਮਨਮੋਹਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਲੇਖਕ ਔਚਿਤਯ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਰਣਨ ਰਸ-ਭਾਵ-ਦਰਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਹੀ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਅਤਿਰੇਕਤਾ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਭਾਵਨਾਮਈ ਚਿਤ੍ਰਣ ਉਤਨਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਅਨਿਵਾਰੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਓ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗ਼ੁੱਸਾ, ਲੱਜਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ। ਇਹ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰਾਮ ਦੇ ਕਰਮ ਤੋਂ ਜਨਮਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਓਤ-ਪੋਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤਕ-ਕੋਸਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਸਲ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਕਹੁਣਾ ਚਿਤ੍ਰਣ, ਉਥੇ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੀ ਕਹੁਣਾ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਜਕੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।⁷ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਾ ਤੇ ਸਿਲਪ ਦਾ ਅੰਤਰਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮਨਵਚਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਉਲੇਖਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ 'ਵਿਕ੍ਰਮੋਰਵਸ਼ੀਯ' ਦੇ ਚੌਥੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਜੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮਨਵਚਨੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲਮਕਾਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੀੜਾਂ ਤੇ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਨਵ ਮਨ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਹ ਗਤਿਸੀਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਬਾਲੀ ਤੋਂ ਇਕ ਲੰਮੀ ਮਨਵਚਨੀ ਸੁਲਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਰਾਮ ਦੇ ਪੱਖ ਤੇ ਰਾਵਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਢੇਢਾਤ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਹ ਭਲੀ-ਭਾਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ'

7. ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨਿਰਣਾ ਹੈ—

काव्यं भवभूतिरेव तज्जुते ।

ਵਿਚ, ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੌੜਾ ਉੱਤੇ, ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮਨਵਚਨੀਆਂ ਹਨ : ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਦਾ ਘਾਤਕ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ (ਅੰਕ-੧), ਜਦੋਂ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਦ ਰਾਮ ਦੰਡਕ ਵਣ ਦੇ ਜਨਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਅੰਕ-੨), ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲਵ-ਕੁਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਅੰਕ-੬)। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਕੇ ਭਵਭੂਤੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਥਨ ਤੇ ਮਾਨਵ-ਮਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

‘ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ’ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਸਿਲਪਕਾਰੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਮਕ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜੋ ਤਰਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਗਤਿਸੀਲ ਬਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਟਕੀ ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਣਨ, ਕਥਨ, ਨੇ ਪਥ ਜਿਹੇ ਵਸਤੂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਪਾਇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ‘ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ’ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗੇ ਨਹੀਂ ਗਏ, ਪਰ ਉਹ ਸੀਮਿਤ ਹਨ, ਤੇ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਥੇ ਕੇਵਲ ਕਥਾ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕੜੀ ਜੋੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਨਾਟਕੀ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਚਿਤਰਵੀਥੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਭਾਵੁਕ ਗੁਣ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਭਾਵੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਅਸੰਗਤ ਰੰਗੀਨ ਪੂਰਵਾਭਾਸ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ-ਵਰਣਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਰਾਮ ਦਾ ਪੁਨਰਪਰਿਚਯ ਤੇ ਚਿਰਕਾਲ ਤੋਂ ਉਪੇਖਿਆ ਦੀ ਚਾਦਰ ਹੇਠ ਦਕੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਕਾਵਿਗਤ ਮੁੱਲ ਹੈ; ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰੇਰਣ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਲਵ ਤੇ ਚੰਦਰਕੇਤੁ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਯ-ਸਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤਾ ਲੰਮਾ ਨਹੀਂ। ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਆਤਮਕ ਗੁਣ ਹੀ ਵੀਰਤਾ, ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਤੇ ਅਸ਼ਚਰਜ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਸੀਮਿਤ ਲੰਬਾਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਵਿਵਿਅੰਜਨਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਮਤੋਲ ਦੇ ਉਪਾਇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ—ਇਹ ਸਭ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਵਿਕਸਿਤ ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਦਰਸਕਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ-ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਕਦਾਚਿਤ ਨਿਆਇਸੰਗਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਦਭੁਤ-ਰਸ ਨੂੰ

ਸਿਧਾਤ ਰੂਪ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਚ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਕਪਾਲਕੁੰਡਲਾ ਆਪਣੇ ਜਾਦੂ ਨਾਲ ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸੌਦਾਮਿਨੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ-ਸਕਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਪਰ-ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਸੰਗਤ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਮਕਥਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਦੈਵੀ ਜਾ ਰਾਕਸ਼ੀ ਹਨ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਆਖਿਆਨ-ਕਥਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉਦਾਲਿਉਂ ਦਿੱਵ-ਆਭਾ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਕਦਾਚਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਲਾਕਾਰ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਪਾਰਲੌਕਿਕ-ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਅਵੱਸ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਯਥਾਸੰਭਵ ਵਰਣਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਨੇਪਥਕਥਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਸਾਧਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਗੀਰਥੀ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੇਪਥ ਤੋਂ ਜ੍ਯੋਤਿਕਸਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸਕਤੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਰਾਮ, ਸੀਤਾ, ਅੰਜੁਧਤੀ, ਵਾਲਮੀਕਿ, ਜਨਕ ਤੇ ਵਿਦਿਆਧਰ-ਦੰਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਲੌਕਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਰਧਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਮਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਮਸਾ, ਮੁਰਲਾ ਤੇ ਜ੍ਯੋਤਿਕਸਸਤਰਾਂ (ਗਰਭ ਨਾਟਕ ਵਿਚ) ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਭੁੱਬੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਕਰ ਸੋਚਦੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ, ਪਰ ਰਾਮ ਤੇ ਵਾਸੰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਹਿਣਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ-ਰਸ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਅਭਿਨੈ-ਯੁਕਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਸਕ ਸੀਤਾ ਤੇ ਤਮਸਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਗਰਭ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਦੀ ਦੇ ਜਲ ਵਿਚੋਂ ਸੀਤਾ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਅਸਚਰਜ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਟਕੀ-ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਪਸਰਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਤੇ ਸਰਵਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਸਕਾਂ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭਾਗ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਦਰਸਕਾਂ ਨੇ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਉਪਰਲੌਕਿਕ ਦੇ ਇਸ ਮੇਲ ਨੂੰ ਸੁੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਥਾ ਦੇ ਮੂਲ-ਤੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਭਵਭੂਤੀ ਹੁਣ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਚੌਕਸ ਲਗਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਉਪਰਲੌਕਿਕਤਾ ਦਾ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣੇ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਅਨਿਵਾਰੀ ਉਪਰਲੌਕਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਲੌਕਿਕਤਾ ਬਣਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

‘ਉੱਤਰਰਾਮਚੰਦਰ’ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਸੂਖਮ ਕਲਾਤਮਕ ਯੁਕਤੀਆਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਲਈ ਉਹ ਅੰਤਰ-ਮੁਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤਾਂ ਨਾਟਕੀ ਵਿਅੰਗ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਹਿੱਤ—ਲਛਮਣ ਦਾ ਅਗਨੀ-ਪਰੀਖਿਆ ਦਾ ਨਿਸਚਿੰਤ ਉਲੇਖ ਤੇ ਰਾਮ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਿ ਉਹ ਰੁਹਮਤ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ (ਅੰਕ ੧-੧੩-੧੪), ਰਾਮ ਦਾ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਭੈ ਕੇਵਲ ਚਿਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਪਜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ (ਅੰਕ ੧); ਮੌਕਾ ਉਡੀਕਦੇ, ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵੇਧਕ ਕਲੇਸ਼ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਚਿੰਬੜੇ ਰਹਿਣਾ (ਅੰਕ ੧), ਉਹ ਨਾਟਕੀ ਜੰਯੋਗ^੮ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਦੁਰਮੁਖ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਕੰਝਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ (ਅੰਕ ੧-੩੮), ਸੀਤਾ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ-ਭਿੰਨਾ ਹਨ ਕਿ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਰਾਮ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾਣ ਤੇ ਰਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਗੁੱਧਾ ਨਹੇਰਾ ਕਿ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਸੀਤਾ ਦਾ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਤੌਰ ਦੇਣਗੇ (ਅੰਕ ੧); ਉਹ ਅਤਿ ਤ੍ਰਾਸਮਈ ਸਥਿਤੀ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੌਂ ਗਈ ਸੀ (ਅੰਕ ੧); ਛਾਇਆ-ਸੀਤਾ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ ਦਾ ਉਹ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ (ਅੰਕ ੩), ਜਿਥੇ ਰਾਮ, ਸੀਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ—ਹੋਣੀ ਦੇ ਨਿਰਦਈ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ, ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਪਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਕਿ ਸੀਤਾ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਅੰਕ ਤਕ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਪਿਆਰਾ ਜਿਹਾ ਇਕ ਵਿਅੰਗ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ—ਲਵ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਹ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ (ਅੰਕ ੪); ਲਵ ਦਾ ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੱਗ ਉਗਲਦੇ ਜਨਕ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨਾ (ਅੰਕ ੪-੨੪) ਤੇ ਆਪਣੇ ਭੋਲੇਪਨ ਨਾਲ ਰਾਮ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਕਰਤਵ ਵਿਚ ਨਘੋਰਾ ਕੱਢਣੀਆਂ (ਅੰਕ ੫, ੩੨, ੩੪), ਸੁਮੰਤਰ ਦਾ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਕਿ ਜੇ ਰਾਮ ਇਸ ਅਗਿਆਤ ਬਾਲਕ ਲਵ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੰਘਰ ਜਾਂਦਾ (ਅੰਕ ੫); ਰਾਮ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਸ ਦਾ ਬੋਲਾਗ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ (ਅੰਕ ੬, ੩੦), ਗਰਭ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਉਦੋਂ ਤਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਦੋਂ

੮. ਪ੍ਰਵਿਧੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾਕਾਸਥਾਨਕ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵੇਖੋ ‘ਭਰਤ’ : ‘ਨਾਟਯਸਾਸਤਰ’, ੧੯, ੩੦

ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ (ਅੰਕ ੭); ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਵਿਅੰਗ (ਸੁਖਦਾਇਕ ਦੇ ਦੁਖਦਾਇਕ ਵੀ) ਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪਾਦਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।^੯

ਲੇਖਨ ਦੇ ਦੋਸ

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਦੋਸ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ। ਕੁਝ ਦਰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਤਿੱਖੇ ਭੌਤਿਕ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਨਾਟਕ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਦੂਜੇ ਦਰਸਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੂਖਮਭਾਵੀ ਕਾਵਿ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਤੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਰਸਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ 'ਉੱਤਰਾਮਚਰਿਤ' ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਰਸਕਾਂ ਨੂੰ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਲੇਖਨ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਣ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੈਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣਭੱਟ ਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਗੱਦ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਪੈੜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ, ਸਦਾ ਗੱਦ ਤੇ ਪਦ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਜੋ ਬੋਝਲ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਗੱਦ ਨੂੰ ਸਰਲ ਤੇ ਸਹਿਜ ਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹੇ, ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਪੰਡਿਤਾਉ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਰਸ ਤਕ, ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪੂਰਵਗਾਮੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਹੀ ਕਦਾਚਿਤ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਭਿਆਸ ਹੋਵੇ ਜਿਥੇ ਕਾਵਿਗਤ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਰਸ-ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਈ ਕਵੀ ਦੇ ਕੋਸਲ ਉਤੇ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਿਛਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗੱਦਕਾਰ ਦੰਡੀ, ਸੁਬੰਧੂ ਤੇ ਬਾਣਭੱਟ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਹਿਤਕ ਰੀਤੀਆਂ ਹੋਂ ਭਵਭੂਤੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ; ਜਿਵੇਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਸੰਵਾਦਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਕ ਕਥਾਕਾਰ ਵਾਕਰ ਆਪਣੇ ਗੱਦ-ਪਦ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰਸਹਿਤ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਉੱਤਰ-ਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਕਈ ਅਤਿਰੇਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਕਲਾ-ਕੋਸਲ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਵਿਅੰਗ, ਤੀਜੇ ਅੰਕ

੯. ਦੇਖੋ . ਭਟ : 'ਉੱਤਰਾਮਚਰਿਤ' ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ ੧੩੪-੧੩੫।

ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਦੇ ਅਟਕ-ਅਟਕ ਕੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੀ ਮ੍ਰਿਦਤਾ, ਅੰਤਿਮ ਅੰਕ ਵਿਚ ਲਵ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਛਵੀ ਤੇ ਗਰਭ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਰਲ, ਪਰ ਹਿਰਦੇ-ਸਪਰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਰੰਗਮੰਚੀ ਨਾਟਕ ਨਾਲੋਂ ਨਾਟਕੀ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ— ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਤਰੁਟੀ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਕਤੀ ਹੈ।¹⁰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਉ, ਸਹਿਜ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਵਭੂਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਤਟਸਥਤਾ ਤੇ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਕਥਾਨਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਵੀ ਮਨ ਨਾਟਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਲਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਦੋ ਖੂਬੀਆਂ ਆ ਗਈਆ—(੧) ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਤਾ ਤੇ ਚਮਕ-ਚਮਕ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ, (੨) ਭਾਵਾ ਦੀ ਅਤਿਰੇਕਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਨਾਲ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨਸਟ ਹੋ ਗਏ; ਤੇ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਭਾਵਕਤਾ ਵਿਚ ਲਿਟਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਨਾਟਕ-ਲੇਖਨ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਤੇ ਅਕਸਰ ਅਤਿ ਡੂੰਘੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।

ਇਹ ਦੋਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਥੋੜੇ ਜਾ ਬਹੁਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਪਰਸੁਰਾਮ ਤੇ ਸਤਾਨੰਦ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਅਕਤਿਚਿਤਰ ਇਸ ਪਾਤਰ ਦੇ ਹਦੇ ਵੱਧ, ਬੇਲੋੜੇ, ਅਸੰਭਵ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਦਕਾ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵਿਗਸਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ, ਜਿਥੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਸਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਿਰਜੇ ਹਨ; ਸੰਭਵਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਨਾਟਕ-ਸਾਸਤਰ' ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਕੇ। ਮਕਰੰਦ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਪਾਤਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਗੱਲ ਕਰ ਦੇਣ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਪਰਏ ਪਿਛੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਕਾਰਜਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕਾਮੰਦਕੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ 'ਮਾਲਵਿਕਾਗਨਿਮਿਤ੍ਰ' ਦੀ ਪਰਿਵਾਜਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੈ, 'ਕਾਮਸੂਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਵੀ ਦੂਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਿਕਸ਼ੁਣੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ-ਸੁਖਾਤ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੂਤ੍ਰਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਸੰਯੋਗ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵਕਤਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੀ

ਸਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਆਤਮਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਾ ਦਾ ਅਤਿ ਆਵਸ਼ੋਕ ਗੁਣ ਹੈ।¹¹ ਸੰਵਾਦ-ਲੇਖਨ, ਵਿਵਰਣ, ਵਰਣਨ ਤੇ ਭਾਵ-ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੇਖਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਨਾਟਯ-ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਵਸਤੁਨਿਸ਼ਠਤਾ ਤੇ ਠਾਪਸਥਤਾ ਲੱਭੀ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਤਮਸਲਾਘਾ ਵਿਚ ਜੁਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਰਹਿਮੀ ਕਹਿਣਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਉਹ ਉੱਤਮ ਨਾਟਕ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਂਗ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ।¹² ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਸਤੁ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਾਕੁਰ ਉਜਲ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰਚਨਾ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲੇਗੀ।¹³

12. उक्त भूषा रसानां गहना. प्रयोगां. सीहार्दहृद्यानि विचेष्टितानि ।
श्रीदत्तमयोजितकामसर्वं निरा कथा इति विवक्षता च ॥

12. उल्लासः भूम्ना रसानां गहनाः प्रयागाः साहाय्यधानि विचोष्टानि ।
 औद्धत्यमयोजितकामसूत्रं चित्रा कथा वाणि विदग्धता च ॥ . भा. भा. १४

13 उल्लंघनम् । अहो मत्सरमणीयता संविधानकास्य ।
आसित्वा वा कुतश्चिदेवंभूतमद्भुतं विचित्रमणीयोज्ज्वलं प्रकरणम् ।

ਕਰਦਾ ਹੈ।¹⁸

ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਔਗਣਾ ਕਾਰਣ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਨਾਟਯ-ਕਲਾ ਦਾ ਮੂਲ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ—(ਕ) ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੇ ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਅਤਿਰੇਕਤਾਵਾਂ ਤੇ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਘਾਟ, ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ, ਬੋਝਲ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਵਾਕ-ਰਚਨਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਹਲ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪਾਤਰ ਵੀ ਕਠਿਨਾਈ ਨਾਲ ਕਠੌਰ ਸੰਵਾਕਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਗ) ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਤੇ ਮੂਰਛਾ ਜਿਹੀਆਂ ਯੁਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਵਰਤੋਂ। ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸਚਾਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਭਾਸ਼, ਕਾਲੀਦਾਸ ਤੇ ਸੂਦਕ ਜਿਹੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਪਰ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਲੇਖਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਆਮ ਲੱਛਣਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕ ਸਜਾਵਟ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨਾਟਯ-ਸੈਲੀ, ਭਾਵੁਕਤਾ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਥਾਪਟ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕ ਸੰਖਿਆ, ਕਾਰਜ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਵ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਉੱਤੇ ਬਲ, ਅਜਿਹੀ ਨਾਟਕੀ ਯੋਜਨਾ ਜਿਹੜੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰੋਮਾਂਚ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਲ ਪ੍ਰਵਿਤ ਹੋਵੇ—ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅੰਤਰ, ਸ੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀਆਂ ਅਤਿਰੇਕਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਤਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਭਾਉ ਕਾਰਣ ਤੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਣ ਇਉਂ ਹੋਇਆ। ਸੁਭਾਉ ਤੋਂ ਅੰਤ-ਅੰਤ ਸੰਵੇਦਨਸੀਲ ਤੇ ਭਾਵੁਕ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਆ-ਕਲਾਪ ਨੂੰ ਹੀਣੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਸਬੰਧੀਆਂ, ਪਰਿਚਿਤਾ ਤੇ ਜਨਮਭੂਮਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਉ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਰਾਜਕੀ ਸੁਰਖਿਆ ਵਾਕੁਰ ਗੌਰਵਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਸਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੀਤਰੀ ਤਨਾਓ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਪੰਡਿਤਾਈ ਤੇ ਪਰੋਹਿਤੀ ਦੀ ਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਾਵਿਤ ਖੇਤਰ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਧੇਰੇ ਤਨਾਓ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੀਆਂ ਸੰਭਵਤਾ ਅਜਿਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦਸਾ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ

18. ਟੋਡਰਮੱਲ ਨੇ 'ਦਿ ਮਹਾਵੀਰ-ਚਰਿਤ'; ਸੰ , ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਪੁਨਰੁਕਤੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ. xi-xiii।

ਦੇ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਭਾਵ ਦੇ ਸੁਧ ਸਮਰੱਥ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਵਾਹਮਈ, ਮਨੋਹਾਰੀ, ਪੂਰਵ ਯੁਗ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭੁਲਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੂਧ, ਅਲੰਕਾਰਕ ਤੇ ਕਲਪਨਾਮਈ ਲੇਖਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਲ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਝੁਕ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਹੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ-ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮੰਚ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਧੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ, ਮੰਚਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਧੀਆਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੰਚ ਯੁਕਤੀਆਂ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਸਥਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਕਦਾਚਿਤ ਲੋਕਰੁਚੀ ਦਾ ਅੰਗੀਕਾਰ ਸੀ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਵਿਹਲ ਵਿਚ ਰੰਗ ਮਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦੁਖਿਆਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਅਚੇਤ ਹੋਣਾ ਕਦਾਚਿਤ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਨੂੰ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੇ ਦਰਸਕਾਂ ਨੂੰ ਹੁਆ ਦੇਣ ਦਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਢੰਗ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ, ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਲਵ ਦੇ ਜ਼ੰਭਕ-ਸਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਚੰਦਰਕੇਤੁ ਦੀ ਸੋਨਾ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ—ਨਰਤਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਲ ਜ਼ੰਭਕ-ਸਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸੋਨਾ ਦਾ। ਸਸਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੁੱਤੀ ਸੋਨਾ ਨੂੰ ਮੂਕ ਨ੍ਰਿਤ-ਨਾਟ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੰਚ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ-ਕਾਰ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਪਾਭੂਲਿਪੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਭਿਨੈ ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਗੇ ਹੋਣਗੇ। ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲਾਕਣ ਕਰਨਾ ਇਕ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਨ੍ਰਿਤ-ਆਯੋਜਨ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਦੂਸਿਤ ਲੇਖਨ ਤੇ ਅਣਵਾਸਤਵਿਕ ਮੰਚ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਤਕਾਲੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁੱਲਾ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਸਮਝਣ ਤੇ ਪਰਖਣ ਦਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਲਭੇਗਾ।¹⁹

19. ਵਿਸਤਾਰ ਹਿਤ ਦੇਖੋ : ਭਟ : 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ. ੧੪੦-੧੪੨ ਤੇ ਦੇਖੋ : ਭਟ : 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਡ੍ਰਾਮਾ', ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਯ, ਧਾਰਵਾੜ, ੧੯੭੫, ਪੰ ੯੩-੯੫। ਤੇ ਭਟ : 'ਭਰਤ-ਨਾਟਯ-ਮੰਜਰੀ', ਭੰਡਾਰਕਰ ਓਰਿਏਂਟਲ ਰਿਸਰਚ ਇੰਸਟੀਟਿਊਟ, ਪੁਣੇ, ੧੯੭੫; ਪੰ. xcii-cviii

ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਲੇਖਨ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਦੋਸ਼ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਧੁੰਧਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਜਿਹੜੀ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਹੈ।

ਜੇ ਉਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਸਥਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਕਸਰ ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਾਕਾਸ਼ ਵਲ ਰੁਚੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬੋਝਲ ਤੇ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਉਤੇ (ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ ਵਿਚ) ਵਾਲਮੀਕਿ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਲਵ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਅਤਿਥੀਆਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਗਰਭ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੇ ਅਤਿ ਸਰਲਤਾ ਵੀ ਉਲੇਖਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੋਡੀ ਰੀਤੀ ਦੇ ਜਿਸ ਕਵੀ ਨੂੰ ਸਮਾਸਯੁਕਤ ਤੇ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਾਛਿੱਤਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਵਭੂਤੀ ਬੋਝਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉਲੇਖਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਰੁਖਾ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਬਕੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੀ ਮਿੰਨ੍ਹੀ-ਮਿੰਨ੍ਹੀ ਗੁਟਰ ਗੂੰ²⁰ ਨੂੰ ਜਾਂ ਧਨੁਸ਼ ਦੀ ਡੋਰੀ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ²¹ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘੁੰਘਰੂਆਂ ਦੀ ਝਣਕਾਰ ਨੂੰ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਦ ਅਨੁਕਰਣਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਬਦ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਭੂਤੀ ਜਾਂ ਭਾਵ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਸਬਦ ਤੇ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਇਕ-ਰੂਪ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਦੁੰਦ ਯੁਧ ਲਈ ਚੰਦਰਕੇਤੁ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਲਵ ਅਨੁਚਾਰ ਤੇ ਵੈਰ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਦ²² ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਵਾਰਧ ਵਿਚ ਕੌਮਲ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਰਾਹੀਂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉੱਤਰਾਰਧ ਵਿਚ

20. ਨੂਗਲ੍ਯਾਨ੍ਰਕਧੀਰ੍ਯੁਨ੍ਯੁਟਕੁਲਾ: ਕੂਲੇ ਨੂਲਾਧਨੁਸਾ: । ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ

:

੨.੯ ਘ ।

21. ਰਾਜਕਰਣਕੁਲ੍ਯਾਨ੍ਰਕਧੀਰ੍ਯੁਨ੍ਯੁਟਕੁਲਾ: ਧਨੁ: ।

ਫ਼ਕਰ੍ਯੁਨ੍ਯੁਟਕੁਲਾ: ਨੀਲ੍ਯੁਨ੍ਯੁਟਕੁਲਾ: ਕੀਲ੍ਯੁਨ੍ਯੁਟਕੁਲਾ: ॥

ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ
੬.੧ ਕਥ ।

22 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੫.੨੬ ।

ਕਠੋਰ ਵਿਅੰਜਨਾ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯੋਧਾਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਰਸੁਰਾਮ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹਨ ਤੇ ਅਨੁਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਭਾਵਨਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੀਤਾ ਦੇ ਨਿਕਟ ਹਨ, ਅਭਿਵਿਅੰਜਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।²³

ਕਾਵਿ-ਕੋਸ਼ਲ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਵਿਵਿਧ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਕੁਸਲਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਨਾਟਕ ਤਕ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸਮ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਲੰਮੀ ਛੰਦ-ਰਚਨਾ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਗੌੜੀ ਰੀਤੀ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਰਣਿਤ ਤਾਭਵ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਧੁਨੀ ਤੇ ਰੋਦ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੰਦਾਂ ਉਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ 'ਉੱਤਰਕਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੰਦ ਦੀ ਉਚਿਤ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।²⁴ ਹਰਿਣੀ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿਖਰਿਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਲਗਭਗ 30 ਪਦ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ) ਛੰਦ ਦੀ ਵਿਧਿਵਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਲੈ-ਸਕਤੀ ਦੇ ਸੂਖਮ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਰਿਣੀ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਮੰਦਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮਿੱਠੀ ਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਸਪਰਸੀ ਕਰੁਣਾ ਜਿਹੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿ-ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਉਤਪਾਦਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਉੱਤਰਕਾਲੀ ਅਲੰਕਾਰ-ਸਾਸਤਰੀ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।²⁵

ਪਰ ਇਹ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਪੱਖ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਕਵੀ

23. 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', 2.22। ਤੇ ਕੁਲਨਾ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' 2.33, ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅੰਜਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਚੌਥੀ ਸਤਰ, ਕੋਮਲ ਵਿਅੰਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ।

24. 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' 4.23।

25. ਇਹ ਗੱਲ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੁਲਨਾ—3.83, 3.84 ਇਤਿਆਦਿ ਜਿਥੇ ਵੱਡੇ ਸਮਾਸਾਂ ਤੇ ਲੰਬੇ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰੋਸ ਤੇ ਵੀਰਤਾ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅੰਜਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

26. ਖੇਮੇਂਦ੍ਰ ਆਪਣੇ 'ਸੁਵਿਤਰਿਲਕ' (3.33) ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਯੋਗ ਉਤਨੀ ਹੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਸਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਤਨੀ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਵਿਚ ਸੀ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਸਬਦ-ਚਿਤਰ ਇਤਨੇ ਸੁਧ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਵਰਣ ਨਿਬੰਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਲੇਖਨੀ ਹੈ, ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਪਰਸੁਰਾਮ ਦਾ ਚਿਤਰ²⁷; ਕਸਤੂਰੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਵ ਦਾ ਚਿਤਰ²⁸ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਬਾਲਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰ,²⁹ ਪਰ ਅਧਿਕ ਆਕਰਸ਼ਕ ਤੇ ਸਜੀਵ ਵਿਵਰਣਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਪਾਲਤੂ ਮੋਰ ਨੂੰ ਨੱਚਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ, ਸੀਤਾ ਦਾ ਸਬਦ ਚਿਤਰ—ਆਪਣੇ ਭਰਵਟਿਆਂ ਨੂੰ ਨਚਾਉਂਦੀ ਹੋਈ, ਚੱਕਰ ਕੱਢਕੇ ਮੋਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੁਫੇਰੇ ਗੋਲ-ਗੋਲ ਘੁਮਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਤੇ ਗਿੱਧਾ ਪਾ ਕੇ ਨ੍ਰਿਤ ਲਈ ਤਾਲ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ।³⁰

ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਰਣਨ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਕੋ ਪੁਰਤ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਦੂਜਾ ਵੀ ਹੈ, ਭਵਭੂਤੀ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕੋਮਲ ਤੇ ਮਧੁਰ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਰੁਚੀ ਦਰਸਾਏ ਹਨ—ਨਰਮ ਵੇਲਾ ਤੇ ਫੁੱਲ, ਕੋਮਲ ਪੱਤੇ ਤੇ ਕਮਲ ਨਾਲ, ਵਗਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਸਾਤ ਸਰੋਵਰ, ਛਾਇਆਦਾਰ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਬੁਰਮਟੇ ਤੇ ਠੰਡੀ ਹਵਾ, ਸੁਹਣਾ ਚੰਦ ਤੇ ਚੰਦਨ ਦੀ ਠੰਡੀ ਸੁਗੰਧ। ਇਹ ਬਿੰਬ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਭੜਕੀਲੇ, ਡਰਾਉਣੇ ਤੇ ਗੁਹਜਮਈ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਨ ਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਜੇ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਾਤ ਆਨੰਦ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਤਰੰਗ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੈ ਤਾਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਨਾਦ ਤੇ ਉਦਵੇਗ ਨਾਲ ਗਰਜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਠਾਠ-ਥਾਠ ਤੇ ਅਕਸਰ ਰੋਮਾਂਚਕ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦਕਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ—ਜਿਵੇਂ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਦੇ ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਚਵਟੀ ਤੇ ਦੰਡਕ ਵਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜਾਂ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸਮਸਾਨ ਭੂਮੀ ਦਾ ਵਰਣਨ। ਬੀਭਤਸ-ਰਸ ਦੇ—ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ-ਸਾਸਤ੍ਰੀਆ ਨੇ ਤਾਂ ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਕਸਰ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ—ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਵੀ ਭਵਭੂਤੀ, ਕਦਾਚਿਤ ਅਦੁਤੀ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਟਕਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅੰਤੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਕਪਾਲ-ਮਾਲਾ ਗਲ ਵਿਚ ਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਬਣੇ ਕੰਗਣ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ।

27. 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ੨.੨੬।

28. 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੪.੨੬

29. ਉਥੇ ਹੀ ੪.੪।

30. ਉਥੇ ਹੀ ੨.੧੯।

ਤਾਟਕਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਖਹਿ ਕੇ ਡਰਾਉਣੀ ਖੜ-ਖੜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪੀ ਕੇ, ਉਲਟੀ ਕੀਤੇ ਗਾਹੜੇ-ਚਿੱਕ ਲਹੂ ਨਾਲ ਉਸਦੀਆਂ ਲਟਕਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਲਿਬੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।³¹ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਸ ਪ੍ਰੇਤ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਸਾਨ-ਭ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਲਾਸ ਦਾ ਕੱਚਾ ਮਾਸ ਖਾ ਕੇ ਤੇ ਵੇਰ ਜੋੜਾ ਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਬੰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਨੋਚ-ਨੋਚ ਕੇ ਕੱਢਦਾ ਹੈ।³² ਜੇ ਭਵਭੂਤੀ ਅਜਿਹੇ ਬੀਭਤਸ ਤੇ ਡਰਾਉਣੇ ਵਿਵਰਣ ਚਿੰਨ-ਬਿੰਨ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਸਚਰਜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਣਾ ਦੀ ਜੀਵਿਤ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਯਥਾਤੱਥ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਥੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਹਨ, ਸੱਪ ਅੱਗ ਉਗਲਦੇ ਹਨ, ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਅਜਗਰਾਂ ਦੇ ਚੋਂਦੇ ਪਸੀਨੇ ਨੂੰ ਪਿਆਸੇ ਗਿਰਗਟ ਪੀਂਦੇ ਹਨ;³³ ਜੰਗਲੀ ਰਿੱਛਾਂ ਦੀ ਬੁੱਕਾ-ਭਰੀ ਗੁਰਗਾਹਟ ਪਹਾੜੀ ਗੁਫ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ, ਮਿੱਧੀ ਹੋਈ ਸੱਲਕੀ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਗੰਧ ਚੁਪਾਸੇ ਫੈਲਦੀ ਹੈ,³⁴ ਬਾਸਾ ਦੇ ਫੁਰਮੁਟ ਵਿਚ ਕਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾ ਕਾ ਨੂੰ ਉਲੂਆ ਦੀ ਚੀਕ ਚੁਪ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਰੂਕਦੇ ਮੱਰਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸੱਪ ਚੰਦਨ-ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਤਣਿਆਂ ਉਤੇ ਤੜਪਣ ਲਗਦੇ ਹਨ,³⁵ ਦੱਖਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਰਪਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਨੀਲੇ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਨ੍ਹਾਂ, ਵਗਦੀ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕਲ-ਕਲ ਨਾਦ ਨਾਲ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮਾਂ ਉਤੇ ਚੰਚਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਰੰਗਾਂ ਬੜੀ ਉਚਾਈ ਤਕ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਤਿਘਾਤ ਨਾਲ ਖਿੰਡੇ ਜਲਕਣਾਂ ਦੇ ਝਰਨੇ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਗਮਾਂ ਨੂੰ ਰੋਲੇ ਨਾਲ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।³⁶

ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਕਾਵਿ-ਸਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸ-ਭਾਵ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਸਾਤ ਪ੍ਰੇਮ ਆਨੰਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਰਿਆ ਆਲਿੰਗਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਗਲ੍ਹ ਨਾਲ ਗਲ੍ਹ ਜੋੜੀ, ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰਦੇ; ਬੇਸਿਰ-ਪੈਰ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਲਾਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਰਾਤ ਮੁੱਕ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁੱਕੀ।³⁷ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਦੋਰ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜੀ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਝਲਕਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਲ ਦੀ ਕਲੀ ਜਿਹੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਜੋੜ ਕੇ ਰਾਮ ਦੇ ਮੂੰਹਰੇ ਖੜੀ, ਡਰੀ,

31 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ੧.੩੫।

32 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੫.੧੬।

33 'ਉਤਰਗਾਮਚਰਿਤ', ੨.੧੬।

34. ਉਥੇ ਹੀ ੨.੨੧।

35. ਉਥੇ ਹੀ, ੨.੨੯।

36 ਉਥੇ ਹੀ ੨.੩੦।

37. ਉਥੇ ਹੀ ੧.੨੭।

ਘਬਰਾਈ ਸੀਤਾ ਦਾ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਣਾ ਚਿਕ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।³⁸ ਜਦੋਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੀ ਸਬਦ-ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਛੰਦ ਦੀ ਲੈਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਵਿਧ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਪਜਾਣ ਲਈ ਵਿਵਰਣ ਉੱਤੇ ਵਿਵਰਣ ਲੱਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਭੁਲਣ ਵਾਲਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਤਮਸਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸੀਤਾ ਦਾ ਇਹ ਸਬਦ-ਚਿਤਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਚੀਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਮਸਾ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ³⁹ :—

ਹਿਰਦਾ ਤੇਰਾ ਉਦਾਸੀਨ ਨਿਰਾਸਾ ਕਾਰਣ
ਤਿਆਗ ਵਧੀਕੀ ਸਹਿਕੇ ਅਤਿ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ
ਚਿਰੀ ਵਿਛੁੰਨੇ ਸੱਜਣਾ ਨੂੰ ਤੱਕ ਸੁੰਨ ਜਿਹਾ
ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਰਸ-ਭਿੰਨੇ ਬੋਲ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਖਿੜਿਆ
ਪੀੜਾ ਜਰਦੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਕੁਮਲਾਇਆ
ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਪੰਘਰਿਆ ਜਾਪੇ ਇਸ ਪੱਲ ਤੇਰਾ ਹਿਰਦਾ।

ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਦੁਤੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ—ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗੱਡੇ, ਤਿਰਛੇ, ਭਖਦੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਕਿੱਲੇ, ਵਿਹੁਲੇ-ਡੰਗ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਦੇ ਬਿੰਬ,⁴⁰ ਜਾਂ ਸੀਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਰਾਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਰਿਚੰਦਨ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਰਸ ਦਾ ਛਿੜਕਣ, ਪੀਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅੰਕੁਰਾਂ ਦਾ ਲੇਪ, ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ ਦੇ ਰਸ ਦੇ ਬਿੰਬ,⁴¹ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਕੋ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਵਿਧ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ : ਜਿਵੇਂ ਮਾਧਵ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—ਮਾਲਤੀ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਉਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ, ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ, ਲਿਖਿਤ, ਖੁਣੀ ਹੋਈ, ਜੜੀ ਹੋਈ, ਵੱਸ੍ਰ-ਲੇਪ ਨਾਲ ਚਿਮੜੀ ਹੋਈ, ਡੂੰਘੀ ਗੱਡੀ ਹੋਈ, ਕਾਮਦੇਵ ਦੇ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜੜੀ ਹੋਈ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸੁਖਮ ਧਾਗੇ ਨਾਲ

38. 'ਉਤਰਗਾਮਚਰਿਤ', ੩ ੩੭।

39. ਉੱਥੇ ਹੀ ੩ ੧੩।

40. ਉੱਥੇ ਹੀ ੩ ੩੫।

41. ਉੱਥੇ ਹੀ ੩ ੧੧। 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੩ ੧੬, ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਹੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਹੈ।

ਉਸ ਨਾਲ ਸਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।⁴² ਪਰ ਬਹੁਤ ਵਾਗੀ ਭਵਭੂਤੀ ਅਲੰਕਾਰਮਈ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਸਥਦਾ ਵਿਚ ਭਾਵਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਨਿਬੰਧ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ⁴³ :—

ਦੁੱਖ ਦੀ ਆਰੀ ਹਿਰਦਾ ਚੀਰੇ
ਪਰ ਹਿਰਦਾ ਦੋ-ਫਾੜ ਨਾ ਹੋਵੇ
ਬਿਹਬਲ ਦੇਹ ਸੁਧ-ਬੁਧ ਤੋਂ ਆਕੀ
ਪਰ ਪ੍ਰਾਣਾ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਵੇ
ਅੱਗ ਰਿਦੇ ਦੀ ਕਾਇਆ ਫੂਕੇ
ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਨਾ ਸੁਆਹ ਬਣਾਵੇ
ਨਿਯਤੀ ਗੁੱਝੀਆ ਸੱਟਾ ਮਾਰੇ
ਤੋੜੇ ਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਡੋਰ।

ਇਹ ਗੱਲ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕਵੀ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਧੁਨੀ-ਆਤਮਿਕ ਵਾਕਾਸਾ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੇ ਲੋਭ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਉਹੀ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਹਿਰਦੇ-ਸਪਰਸੀ ਜਾ ਛੁੰਘੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਨੋਹਰ ਸਰਲਤਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਉਹ ਸਰਲ ਪਦ ਦੇਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਾਧਵ-ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ⁴⁴ ਜਾਂ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਉਕਤੀ ਕਿ ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ।⁴⁵ ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਝੱਖੜ ਝੁਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ, ਸਾਰ-ਭਰੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁴⁶ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਸੰਤੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਦਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਹੋਈ ਹੈ।⁴⁷

ਮੰਨਿਆ, ਹੇ ਕਠੋਰ ! ਆਪ ਨੂੰ ਜਸ ਪਿਆਰਾ ਹੈ,
ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅਪਜਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ?
ਮ੍ਰਿਗਨੈਣੀ ਸੀਤਾ 'ਤੇ ਵਣ ਵਿਚ ਕੀ-ਕੀ ਬਣੀਆ ?
ਉਚਰੋ, ਸੁਆਮੀ ! ਉਚਰੋ, ਆਪ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹੋ ?

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਸਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਭਵਤਾ

42. 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ੫, ੧੦।

43. 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੩, ੩੧।

44. 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੧, ੨੧, ੩੬।

45. ਉਥੇ ਹੀ ੨੨।

46. 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ੧, ੪੬।

47. ਉਥੇ ਹੀ ੩, ੨੭।

ਇਸ ਲਈ ਚੋਸ਼ਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਅਸਾ-
ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਰੁਣ-ਰਸ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ
ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁶¹ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿਆਤਮਿਕ ਵਰਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਭੂਘੇ ਭਾਵ-ਉਦਗਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਸਮਰੱਥਾ ਕਾਰਣ ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਛੁਹ ਸਕੇ
ਤੇ ਉਹ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿਹੜਾ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਹੈ।

ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਅਭਿਨੈ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸਮਝੋਲ ਰੱਖਿਆ
ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਦ੍ਰਕ ਨੇ ਵੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਪਿਛੇ
ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਸ, ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੰਚ ਦੇ ਨਾਟਕ-
ਕਾਰ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ
ਮੰਚ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਾਟਿ-ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਕ ਲੇਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ
ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਤਰਕਾਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ-
ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ
ਹੈ, ਉਹ ਉਤਰਕਾਲੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।⁶²

51. ਤੁਲਨਾ • ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਉਕਤੀ—

‘**काव्यं मयसूक्तिरेव तनुते ।**

ਗੋਵਰਧਨਾਚਾਰਯ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

मयसूते: सखन्धात् सूधरसूरेव भारती माति ।

एतत्कृतकाव्ये किमन्यथा । ਦੋਹਿਤਿ ਆਥਾ ॥

52. ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਹੈ—

तथाप्यन्तर्मादं कसपि मयसूक्तिवितनुते ।

ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਜਗਤ

ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਛਾਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਿਆ-ਕਲਾਪ, ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਰਾਹੀਂ, ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿਜੀ ਰੁਚੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਸਾਹਿਤ, ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਰਪਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ-ਸੂਰ੍ਹ ਅਵੱਸ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ 'ਪਰਮਹੰਸ ਗਿਆਨਨਿਧੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿਸ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਲਈ ਇਹ ਨਾਮ ਬੜਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਵਿਧ ਸਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਾਂ ਨਿਕਟ ਪਰਿਚਯ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਕਾਰਣ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਸਾਖ ਤੇ ਯੋਗ ਜਿਹੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੇਦ-ਵੇਦਾਂਗ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

1. ਐਫ਼: ਆਰਥੋਸ਼ਾਨਾਂ ਸ਼ਵਥੀਯਾ ਧਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ: ।
ਧਧਾਥੀਨਾਸਾ ਸਸਵਾਨ੍ਯੁ ਧਸ੍ਯ ਗ੍ਰਾਨਥਿਥਿਰੁਨ੍ਃ ॥ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ੧.੫

ਵਾਲਮੀਕਿ ਆਸਰਮ ਤੇ ਉਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿਸਾ ਦੇ ਕ੍ਰਿਆ-ਕਲਾਪਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਭਵਤਾ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਅਨੁਭਵ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਨਕ ਤੇ ਅਹੰਧਤੀ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਕਵੀਆ ਦੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੂਤੀ ਹੈ, ਲਵ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗਰਭ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੀ ਉਕਤੀ ਵਿਚ ਨਿਰੁਕਤ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਤਿਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ।²

ਬਾਰਾਂ ਵਰਸੀ ਯੱਗ ਦਾ ਉਲੇਖ, ਅਸੁਮੇਧ ਯੱਗ ਤੇ ਉਸਦੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਰਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਲਵ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਰਣਨ, ਰਾਮ ਦਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਉਕਤੀ 'ਅਰਥਵਾਦ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ—ਇਹ ਸਭ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਕਰਮਕਾਡ਼ ਤੇ ਪੂਰਵਮੀਮਾਸਾ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ 'ਪਦਵਾਕਯ ਪ੍ਰਮਾਣਗਯ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦ (ਵਿਆਕਰਣ), ਵਾਕਯ (ਨਿਆਇ) ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ (ਪੂਰਵਮੀਮਾਸਾ) ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂਤ ਸਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਮਾਧਵ ਤੇ ਆਤ੍ਰੇਈ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਰਸਨ ਸਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਨਕ ਦਾ ਸੂਚਜ-ਹੀਨ ਲੋਕ ਦਾ ਉਲੇਖ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਵਰਤ-ਸਬਦ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤੀ-ਉਪਮਾਵਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਦਰਸਨ-ਸਾਸਤਰ ਦੀ ਇਸ ਸਾਖਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।³ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਸਾਖ ਤੇ ਯੋਗ ਦਰਸਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁴ ਜੋ ਸੌਦਾਮਿਨੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗ-ਸਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਅਘੋਰਘੰਟ ਤੇ ਕਪਾਲ-ਕੁੰਡਲਾ ਤੰਤ੍ਰ-ਸਾਸਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਣ ਸਨ। ਵਾਲਮੀਕਿ ਦਾ ਸਿਸ ਤਰਕ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਆਇ ਦਰਸਨ ਦੇ ਨਿਗ੍ਰਹ (ਸਥਾਨ) ਸਬਦ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਯਵਤ ਤੇ ਸੂਰਪਣਖਾ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿਚ ਅਰਥ-ਸਾਸਤਰ (ਰਾਜਨੀਤੀ-ਸਾਸਤਰ) ਦਾ ਗੂੜ੍ਹ ਗਿਆਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁵

ਕਾਮੰਦੁਕੀ ਤੇ ਲਵੰਗਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਦੂਤੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਮਦਯੋਤਿਕਾ ਦੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਇਹ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਕਾਮਸਾਸਤਰ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਨਾਟਯ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਕਾਮਸੂਤ੍ਰ'

2. ਦੇਖੋ 'ਰਾਘਵਨ' "ਭਵਭੂਤੀ ਐਂਡ ਦਿ ਵੇਦ" : ਜਰਨਲ ਆਫ ਦਿ ਏਸ਼ਿਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਬਾਬੋ (ਨਵੀਂ ਲੜੀ), ਸੰਚੀ 39-32, 1945-47, ਜੂਨ 1946 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ, ਪੰ. 291-2-9।

3. 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' 3.82, 83, 84 ਆਦਿ।

4. 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' 1.2।

5. ਵਿਸ਼ਿਤ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਦੇਖੋ : ਰਾਘਵਨ, "ਭਵਭੂਤੀ ਐਂਡ ਅਰਥਸਾਸਤ੍ਰ" : ਨਯੂ ਇੰਡੀਆਜੀ ; ਆਕਦਮੀਵੇਰਲਾਗ, ਬਰਲਿਨ, 1929; ਪੰ. 833-834।

6. ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ : 1.9

ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਉਲੇਖ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ ਨੂੰ ਵਾਤਸਿਆਇਨ ਦੇ 'ਰਾਮਸੂਤ੍ਰ' ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਵਿਧਿਕ ਸਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਸੱਲਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਹੈ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪੂਰਣ ਭਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਨਾਟਯ-ਸਾਸਤ੍ਰ' ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਾਲਮੀਕੀ ਦਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਰੀਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਵਸ਼ਸ਼ਵਾਕ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸੀਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਾਮ ਦੇ ਭਗਤ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ) ਪਰ ਸਿਵਜੀ ਦਾ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੋਖੇ ਉਦਾਰਹਿਰਦਾ ਭਵਭੂਤੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਪਰਤਾਉ ਹੈ। ਛੁਟੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜ-ਮੇਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਜੀਵਨ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਅਨੁਸਾਸਨ, ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਚੇਤਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਵਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਆਨੰਦ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਾਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਵੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਭਿਗ ਆਦਰਸ਼। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਦਰਸ਼-ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੁਭਾਗੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਜਸ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਛੜ ਕੇ ਮਿਲੇ।

(ਖ)

ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੁੰਜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰਕ ਮੁਲ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(1) ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਨਵਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤਰਵਿਆਪੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰੇਮ ਆਪੋ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਕਾਰਣ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਨੇਤ੍ਰਾਗ ਹੈ। ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਰੋਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀਦਾਸ

ਦੇ ਜਨਮ ਉਤੇ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਜਾਏ ਹਨ।¹⁴ ਇਹ ਪੁਰਸਾ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਆਹ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਪੂਰਣ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਚਲੀਤ ਹੈ।

ਭਵਭੂਤੀ, ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹⁵ ਵਧੇਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਪਰਵਾਣ ਚੜ੍ਹਦੇ ਰੋਮਾਂਚਕ ਤੇ ਉਨਮਾਦਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਆਨੰਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਚਿਤਰ ਉਲੀਕੇ ਹਨ, ਪਰ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਰਾਹੀਂ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਏ ਗਏ ਵਿਵਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਉਜਲ ਜਸ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ, ਸੰਭਵਤਾ ਭਵਭੂਤੀ ਇਕਲੇ ਹੀ ਹਨ। ਵਿਵਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਦੁਤੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਿਚਕਾਰ ਝੁੰਘੀ ਸਮਝ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਰਿਪੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਮਰ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਲਰਜ ਖੋਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾ ਉਸ ਦੇ ਆਨੰਦ ਰਸ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹⁶ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਥੋੜੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਮਨ ਤੋਂ ਸਦਾ ਜਵਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੂਰਣ ਸਮਰਸਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਦੰਪਤੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੂਕ ਸਹਿਚਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਅਮੁਲ ਨਿਧੀ ਹਨ।¹⁷ ਵਿਵਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਆਨੰਦ ਤੇ ਸੁਖ ਵਿਚ ਮਹਲਾ ਦੇ ਚੁਥਾਰਿਆ ਜਾ ਜੰਗਲ ਦੀਆਂ ਝੋਂਪੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਪ੍ਰੇਮ ਇਕ ਸਕਤੀ ਹੈ, ਸਕਤੀ ਦਾ ਮੁਨਾਰਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਈ ਪਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਧਰਮਪਤਨੀ ਪ੍ਰਿਅਤਮ ਮਿਤਰ, ਸੰਪੂਰਣ

14 ਤੁਲਨਾ—‘ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ’ ੭.੨. ੫੮-੬੦, ੬੮-੭੨।

‘...ਯੋਧਿਨਾ ਯੁਕ੍ਤਸਾਰੋਪਕ੍ਰਾਯਾ: । ਗਾਤੁ ਅਨਭਿਗਤਾਵਿਸ਼ਵਮਿ: ਸ਼ਸਤ੍ਰਸੁਪਕ੍ਰਮਯਮਾਨਾ।
ਜਥ: ਸੰਪ੍ਰਯੋਗਵਿਦ੍ਵੇਸ਼ਿਯੋ ਮਭਵਤਿ’ ਏਵ ਕਿਲ ਕਾਮਸੁਖਕਾਰਾ ਆਸਨਤਿ ।
‘ਗ੍ਰਹੇ ਗ੍ਰਹੇ ਪੁਣਥਾ: ਕੁਲਕ੍ਰਮਯਕ੍ਰਾ: ਸਮੁਦ੍ਰਵਣਿਨ । ਨ ਖਲੁ ਕੋ਽ਪਿ ਲਭਤਾਪਰਾਥੀਨੰ
ਅਨਪਰਾਭ ਸੁਖਸੁਕੁਪਾਰਸ਼੍ਵਸੰਘ ਕੁਲਕੁਪਾਰੀਤਨ ਸਮਵਾਸੀਤਿ ਭਾਵਨੇਨ ਪਭਤਾਲਧਤਿ ।
ਏਤੇ ਖਲੁ ਤੇ ਹ੍ਵਯਸ਼ਲਯਨਿਸ਼ੇਧਾ ਅਸਰਣ ਸਰਸਰਯਮਾਨਫੁਲਹਾ ਪਤਿਗ੍ਰਹਨਿਵਾਸਵੈਰਾਧ-
ਕਾਰਿਣੀ ਸੰਘਾਪਰਿਸਕਾ ਥੇਥਾ ਛੁਤੇ ਭੀਜਨਸਲਾਮੰ ਗੁਪ੍ਤਸੰਨੇ ਭਾਨਥਕਾ: ।’

15 ਤੁਲਨਾ ‘ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ’, ੨.੨., ੧੫।

‘ਵਤਰੇਵਾਨੁਰਾਗੋ ਵਿ ਫਾਰਕਸੰਘਿ ਪਰਾਥ੍ਵੰ ਸਭਲਾਨ੍ ।’

16. ‘ਉਤਰਗਾਮਚਰਿਤ’, ੧ ੩੯।

17 ਉਥੇ ਹੀ ੨ ੧੯, ੬੫।

ਨ ਕਿੰਚਿਦਪਿ (੧. 1. ਅਕਿੰਚਿਦਪਿ) ਕੁਰੰਗ। ਨੁਭੈਰੁ: ਭਾਨਧਪੋਵਤਿ ।
ਜਤਸ੍ਵ ਕਿਸਪਿ ਰੁਧੰ ਯੋ ਵਿ ਧਲ੍ਧ ਮਿਯੋ ਜਨ: ॥

ਸੰਬੰਧੀ, ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ, ਅਮੁਲ ਨਿਧੀ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।¹⁸

ਕਾਲੀਦਾਸ ਵਾਕਰ ਭਵਭੂਤੀ ਵੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦਾਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਵਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਬੱਚਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੂਤਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰੀ ਅਸਭਿਤਵ ਨੂੰ ਸਿਉਂ ਕੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹⁹ ਬੱਚਾ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਿਰਾਲਾ ਬੰਧਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੁਰ ਅੰਦਰਲੇ ਸਾਰਤੱਤ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਖਦਾ ਹੈ।²⁰ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਤੇ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹਿਰਦੇ ਇਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਕੇ ਆਨੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਵਗ ਤੁਰਦੇ ਹਨ।²¹ ਇਸ ਲਈ ਬੱਚਾ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਤੇ ਵਿਵਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਉਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(2) ਭਵਭੂਤੀ ਵਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ, ਪਰਮ ਸੱਚ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ 'ਸਥਦਬ੍ਰਹਮ' ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅੰਦਰੋਂ-ਵਹੀ ਪ੍ਰੋਰਣਾਮਈ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਪੱਲਾ ਵਿਚ ਰਿਸੀਆਂ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਾਲਮੀਕਿ ਅੱਗੇ।²² ਰਿਸੀ ਇਸ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।²³ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥਦ ਕਦੀ ਵੀ ਸੰਦੇਹਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਅਰਥ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥਦਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥਦਾ ਵਿਚ ਜਸ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²⁴ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼, ਰਿਸੀਆਂ ਵਾਕਰ ਸੁਭਾਗੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥਦ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾਣ ਵਾਲੇ ਬੁਰਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।²⁵ ਇਸ ਲਈ ਵਾਣੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਸਰਸੂਤੀ ਰਿਸੀਆਂ ਤੇ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆਕਾਰਿਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਵਾਹ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ।²⁶ ਇਹ

18. 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੬.੧੮।

19. 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੭ (ਗਰਭਨਾਟਕ)

20. ਉਥੇ ਹੀ ੩.੧੭।

21. ਉਥੇ ਹੀ, ੬.੨੨।

22. ਦੇਖੋ : 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੨ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕ

23. 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੭ ਗਰਭਨਾਟਕ, ਫੁਮਿਕਾ—

24. ਉਥੇ ਹੀ ੮.੧੮।

: ਆਭਿਰੁੱਤਯਪ੍ਰੀਤਿਯੰ ਗ੍ਰਾਭਯਾਨਾਂ ਯੇ ਯਾਵਾਸ੍ਰੇਤ੍ਰੇ ਸਾ ਜਯਾਯੇ ਯੂਨ੍ ।
ਯਦ੍ਰਾ ਯੇਯੰ ਗਾਚਿ ਲਯੰਨਿਪਿਨ੍ਨਾ ਨੈਰੇ ਗਾਚ ਚਿਕ੍ਰੁਤਾਯੰ ਵਦਨ੍ਤਿ ॥

25. ਦੇਖੋ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੧-੧੦ :

ਲੀਕਿਯਾਨਾਂ ਹਿ ਸਾਖ੍ਰੁਨਾ ਯਯੰ ਗਾਗੁਰੁਕੰਥੇ ।

26. 'ਮਾਲਤੀ-ਮਾਧਵ' ੨.੪ :
ਜ਼ਯੰਯੰ ਪੁਨਰਾਯਾਨਾ ਗਾਚਸਯੋਂਤ੍ਰੁਧਾਵਤਿ ॥
ਗਾਚਤਿਯਾਨਿ ਕੇਹਿਨਾ ਯਯਵਾਸ੍ਰੇਤ੍ਰੇਤ੍ਰਾਧਿ ।

ਗਾਚਿ ਪੁਧਾਪੁਧਵੇਨਕੇ ਯਯਵਾਸ੍ਰੇਤ੍ਰੇਤ੍ਰਾ ਸਵੰਧਾ ਜਨਾਨਾਮਾਯਤ੍ਰੇ ॥

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਸਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਠਾਸ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।²⁷ ਸਾਧੂ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਬਦ ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਨਮ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਚਮਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਦ ਟਪਕਦਾ ਹੈ।²⁸ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਬਦ ਚੌਕਸੀ ਨਾਲ ਵਰਤਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਨੀ, ਮਿਤਰ ਜਾਂ ਅਜਨਬੀ ਨੂੰ ਵੀ—ਸੱਟ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।²⁹ ਅਹੰਕਾਰ ਤੇ ਉਨਮਾਦ ਵਿਚ ਕਹੇ ਗਏ ਕਠੌਰ ਸਬਦ ਰਾਖਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਠੌਰ ਵਾਣੀ ਨਫਰਤ ਤੇ ਦੁਸਮਨੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਤੇ ਨਾਰਕੀ ਵਿਨਾਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ।³⁰ ਇਸ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਯਤਨ ਵਿਚ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਥਦਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਵਚਨ ਆਵਸਥਕ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਣੀ ਕਲਿਆਣ-ਜਨਨੀ ਕਾਮਧੇਨੁ ਵਾਕਰ ਸਰਵ-ਇੰਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਦੁਰਭਾਗ ਨੂੰ ਦੂਰ ਹੱਟਾ ਕੇ ਜਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।³¹ ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਮਾਨਵੀ ਸਬੰਧਾਂ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਮ੍ਰਿਦੁਤਾ ਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਠੌਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਦੇਤਾ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।³²

(3) ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮਤ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਕਲਾ-ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਨੇਹੁ ਭਿਜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਨਾਲ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੀ ਜਨਮ-ਕਥਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਹਿਰਦੇ-ਸਪਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕੈਸਲ ਤੋਂ ਜਨਮੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਗੰਭੀਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਬਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਛੁੱਟਿਆ ਝਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਤਾਂ ਕਵੀ ਦਾ ਅਤਿ ਭਾਵੁਕ ਹਿਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵ-ਸਿੱਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਇਸ ਸੁਚੇਤਤਾ ਵਿਚ ਝੁੰਘੀ ਮਾਨਵੀਯਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਿਰਤ ਲਈ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸੁਭਾਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਬੋਧਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਚਾਈਆਂ ਤਕ ਉਠ ਸਕੇ।

27. ਦੇਖੋ ਲਵ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਦੀ ਸੁਮਤਿ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ('ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੫)

28. ਤੁਲਨਾ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੨੨,

ਸ਼ਿੰਧਸ਼ਾਧਾ ਬੁਧਿ: ਬਿਨਧਸਭੁਰੋ ਭਾਵਿ ਨਿਧਸ: ।

29. ਤੁਲਨਾ 'ਮਾਲੇਤੀਮਾਧਵ', ੭, ੨੬੮-੭੨ (ਪਦ ਟਿੱਪਣੀ ਕ੍ਰਮ ੧੪ ਵਿਚ ਉਪ੍ਰਿਤ)

30. 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੫, ੨੬ ਆਖਰੀ ਦਸ਼ਮੀਸਾਤੁਰੀਚਸੁਨਸਦਵਸਥੋ ।
ਜਾ ਥੋਨਿ ਜਬੈਰਾਣਾਂ ਜਾਇ ਲੋਕਸਧ ਨਿਯੰਤਿ ॥

31. 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੫, ੩੦ :

ਕਾਮਾਨ੍ ਕੁਧੇ ਬਿਸਕਰੰਤਯਲ੍ਖੰਧੀ ਕੀਰਿੰ ਦੁਯੇ ਦੁਯੁਕਤੰ ਧਾ ਵਿਨਦਿਤਿ ।
ਜਾਂ ਭਾਯੋਗੰ ਸਾਨਰੰ ਸਲ੍ਲਾਜਾਂ ਬੇਨੁੰ ਧੀਰਾ ਦੁਨ੍ਰੁਤਾਂ ਭਾਵਸਾਭੁ: ॥

32. 'ਮਹਾਵੀਰ-ਚਰਿਤ', ੨, ੪੮

ਨ੍ਰੁਸੰਜਗਾ ਵਿ ਨਾਸ ਪੁਰੁਖਰੋਧ: ।

ਸੰਦਰਭ-ਗ੍ਰੰਥ-ਸੂਚੀ

(੧) ਮੂਲ-ਪਾਠ-ਗ੍ਰੰਥ

‘ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ’

ਸੰਪਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਰਤਨਮ ਅੱਯਰ; ਵੀਰਰਾਘਵ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ-ਸਹਿਤ, ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, ੧੮੯੨; ਚੋਥਾ ਸੰਸਕਰਣ ੧੯੨੬।

ਸੰ. ਆਨੰਦਰਾਮ ਬਰੂਆ; ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਇੰਗਲਿਸ਼ ਸਬਦਾਰਥ-ਸਾਰਿਣੀ, ਰਸੋਤ੍ਰ ਮੋਹਨ ਮੁਖਰਜੀ, ਟ੍ਰਬਨੇਰ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਲੰਦਨ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, ੧੮੭੭, ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ ਬੋਰਡ, ਗੁਹਾਟੀ-੩ ਅਸਮ; ਪੁਨਰ-ਮੁਦ੍ਰਣ ੧੯੬੯।

ਸੰ. ਟੋਡਰ ਮੱਲ, ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਲੰਦਨ, ੧੯੨੮।

ਸੰ. ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਮਿਸ੍ਰ, (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ), ਚੌਖੰਬਾ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ, ਵਾਰਾਣਸੀ, ੧੯੫੫।

‘ਮਾਲਤੀ-ਮਾਧਵ’

ਸੰ. ਐਮ. ਆਰ. ਤੇਲੰਗ; ਤ੍ਰਿਪੁਰਾਰਿ ਤੇ ਜਗਦਧਰ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾਵਾ ਸਹਿਤ; ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, ੧੮੯੨, ਛੇਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ, ੧੯੩੬।

ਸੰ. ਆਰ ਜੀ. ਭੰਡਾਰਕਰ, ਜਗਦਧਰ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਆਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, ੧੮੭੬, ਤੀਸਰਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਭੰਡਾਰਕਰ ਓਰਿਏਂਟਲ ਰਿਸਰਚ ਇੰਸਟੀਟਿਊਟ ਪੁਣੇ, ੧੯੭੦।

ਸੰ. ਐਮ. ਆਰ. ਕਾਲੇ, ਜਗਦਧਰ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, ੧੯੧੩; ਤੀਸਰਾ ਸੰਸਕਰਣ ਮੋਤੀਲਾਲ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਦਿੱਲੀ ੧੯੬੭।

ਸੰ. ਆਰ. ਡੀ ਕਰਮਚਕਰ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਇੰਗਲਿਸ਼ ਅਨੁਵਾਦ, ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਹਿਤ ਆਰਯਭੂਸ਼ਣ ਪ੍ਰੈਸ, ਪੁਣੇ ੧੯੩੫।

ਸੰ. ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ ਦੇਵਧਰ; ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਇੰਗਲਿਸ਼ ਅਨੁਵਾਦ, ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਹਿਤ; ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੇਖਕ, ਫਰਗੁਸਨ ਕਾਲਜ ਪੁਣੇ ੧੯੩੫।

ਸੰ. ਕੇ. ਐਮ. ਮਹਾਦੇਵ ਸਾਸਤ੍ਰੀ, ਪੂਰਣ-ਸਰਸ੍ਵਤੀ-ਕ੍ਰਿਤ ਰਸਮੰਜਰੀ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ, ਤ੍ਰਿਵੇਂਦ੍ਰਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਿਰੀਜ਼ ਕ੍ਰਮ ੧੭੦, ਤ੍ਰਾਵਨਕੋਰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਯ, ਤ੍ਰਿਵੇਂਦ੍ਰਮ ੧੯੫੩।

‘ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ’

ਸ. ਟੀ ਆਰ. ਰਤਨਮ ਅੱਯਰ ਤੇ ਕੇ. ਪੀ. ਪਰਬ, ਵੀਰਰਾਘਵ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ, ਨਿਰਣਯਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ; ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, ੧੮੯੯, ਦਸਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ (ਨਾਰਾਇਣ ਰਾਮ ਆਚਾਰਯ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਦ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਹਿਤ) ੧੯੪੯।

ਸੰ. ਐਸ. ਕੇ. ਬੇਲਵਲਕਰ, ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਾਠ, ਓਰਿਏਂਟਲ ਬੁਕ ਏਜੰਸੀ, ਪੁਣੇ ੧੯੨੧, ਮਹਾਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਹਿਤ, ਓਰਿਏਂਟਲ ਬੁਕ ਏਜੰਸੀ, ਪੁਣੇ ੧੯੧੫; ਇੰਗਲਿਸ਼ ਅਨੁਵਾਦ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਸਹਿਤ, ਹਾਰਵਰਡ

- ਓਰਿਏਂਟਲ ਸਿਰੀਜ਼, ਭਾਗ ੨੧, ਹਾਰਵਰਡ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ ੧੯੧੫ ।
- ਸੰ ਸਾਰਦਾਰਜਨ ਰਾਇ ਸ਼੍ਰੋਚਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਟੀਕਾ, ਇੰਗਲਿਸ਼ ਅਨੁਵਾਦ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਹਿਤ, ਐਸ. ਕੇ. ਰਾਇ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਕਲਕੱਤਾ, ੧੯੨੧ ।
- ਸੰ ਐਮ. ਆਰ ਕਾਲੇ, ਵੀਰਾਘਵ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ, ਇੰਗਲਿਸ਼ ਅਨੁਵਾਦ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਹਿਤ, ਗੋਪਾਲ ਨਾਰਾਇਣ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਬੰਬਈ, ਚੌਥਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਮੋਤੀਲਾਲ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ, ਦਿੱਲੀ, ੧੯੬੨ ।
- ਸੰ ਪੀ. ਵੀ. ਕਾਣੇ, ਘਨਸਯਾਮ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ, ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਹਿਤ; ਸੀ. ਐਨ. ਜੋਸ਼ੀ-ਕ੍ਰਿਤ ਇੰਗਲਿਸ਼-ਅਨੁਵਾਦ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸੰਪਾਦਕ, ਬੰਬਈ, ੧੯੩੯ ।
- ਸੰ ਜੀ. ਕੇ. ਭਟ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਇੰਗਲਿਸ਼ ਅਨੁਵਾਦ, ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਆਦਿ ਸਹਿਤ ਦਿ ਪਾਪੁਲਰ ਪਬਲਿਸਿੰਗ ਹਾਊਸ ਟਾਵਰ ਰੋਡ, ਸੂਰਤ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ ੧੯੫੩, ਦੂਸਰਾ ਸੋਧਿਆ ਤੇ ਵਧਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਕਰਣ ੧੯੬੫ ।
- ਸੰ ਆਰ ਡੀ. ਕਰਮਚਰ, ਇੰਗਲਿਸ਼ ਅਨੁਵਾਦ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਆਦਿ ਸਹਿਤ, ਆਰਯਭੂਸ਼ਣ ਪ੍ਰੈਸ, ੧੯੫੪ । (ਮੂਲ ਪਾਠ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਦੇਖੋ : ਟੋਡਰਮੱਲ, 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਪੰ xiv xi-ii)

(੨) ਸਾਮਾਨ-ਗ੍ਰੰਥ

- ਭਟ ਜੀ. ਕੇ. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਡ੍ਰਾਮਾ : 'ਏ ਪਰਸਪੈਕਟਿਵ ਆਨ ਥਿਊਰੀ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ', ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਸਵ-ਵਿਦਿਆਲਯ, ਰਜਤ ਜਯੰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਧਾਰਵਾੜ, ਨਵੰਬਰ ੧੯੭੫ । 'ਟ੍ਰੇਜਡੀ ਐਂਡ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਡ੍ਰਾਮਾ' ਪਾਪੁਲਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬੰਬਈ ੧੯੭੪ ।
- ਦਾਸਗੁਪਤ ਅਤੇ ਦੇ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡਿਅਨ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ', ਕਲਾਸੀਕਲ ਪੀਰਿਯਡ; ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਸਵ-ਵਿਦਿਆਲਯ, ੧੯੪੭ ।
- ਨਾਗੀਰਦਾਰ ਆਰ. ਵੀ. : 'ਡ੍ਰਾਮਾ ਇਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ', ਪਾਪੁਲਰ ਬੁਕ ਡਿਪੋ, ਬੰਬਈ, ੧੯੪੭ ।
- ਕੀਥ ਦੇ ਬੀ. : 'ਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਡ੍ਰਾਮਾ'; ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ, ੧੯੨੩ ।
- ਰਾਜਾ ਸੀ. ਕੁਨਹਨ : 'ਸਰਵੇ ਆਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ', ਭਾਰਤੀਯ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ, ਬੰਬਈ, ੧੯੬੨ ।
- ਰਾਘਵਨ ਵੀ. : 'ਦਿ ਸੋਲ ਪਲੇ ਇਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ', ਦਿ ਇੰਡਿਅਨ ਇੰਸਟੀਟਿਊਟ ਆਫ ਕਲਚਰ : ਟ੍ਰਾਂਜੇਕਸਨ ਨੰ ੧੧, ਬੰਗਲੌਰ; ਮਾਰਚ ੧੯੫੨ । 'ਸਮ ਓਲਡ ਲਾਸਟ ਰਾਮ ਪਲੇਜ਼', ਐਨਾਮਲਾਈ ਵਿਸਵਵਿਦਿਆਲਯ, ਐਨਾਮਲਾਈ ਨਗਰ, ੧੯੬੧ ।
- ਸੇਖਰ ਆਈ. 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਡ੍ਰਾਮਾ, ਇਟਸ ਓਰਿਜਿਨ ਐਂਡ ਡਿਕਲਾਇਨ', ਇ. ਜੇ. ਬ੍ਰਿਲ, ਲੀਡਨ, ੧੯੬੦ ।
- ਵੈਲਮ ਹੇਨਰੀ ਡਬਲਯੂ. : 'ਦਿ ਕਲਾਸੀਕਲ ਡ੍ਰਾਮਾ ਆਫ ਇੰਡਿਅਾ' ਏਸਿਆ ਪਬਲਿਸਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਬੰਬਈ ।
- 'ਸਿਕਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਲੇਜ਼'; ਭੂਮਿਕਾ ਸਹਿਤ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਅਨੁਵਾਦ, ਏਸਿਆ ਪਬਲਿਸਿੰਗ ਹਾਊਸ ਬੰਬਈ ੧੯੬੪ ।

ਵਿਲਸਨ ਐਚ. ਐਚ. : 'ਸਿਲੇਕਟ ਸਪੇਸਿਮਸ ਆਫ਼ ਦਿ ਥਿਏਟਰ ਆਫ਼ ਦਿ ਹਿੰਦੂਜ਼' ਸੰਚੀ ੧ ('ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਦਾ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਅਨੁਵਾਦ) ਨਵਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਸੁਸ਼ੀਲ ਗੁਪਤ; ਇੰਦ. ਲਿ, ਕਲਕੱਤਾ; ੧੯੨੫।
ਵਿੰਟਰਨਿਟਜ਼ ਐਮ. : 'ਏ ਹਿਸਟ੍ਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡਿਅਨ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ' ਭਾਗ ੩ (ਸੁਭਦ੍ਰਾ ਰਾਹੀਂ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਅਨੁਵਾਦ), ਮੋਤੀਲਾਲ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ, ਦਿੱਲੀ, ੧੯੬੩।

(੩) ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਲੇਖ

੧. ਰੁਆ ਆਨੰਦ ਰਾਮ : 'ਭਵਭੂਤੀ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਪਲੇਜ਼ ਇਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ' ਕਲਕੱਤਾ; ੧੮੭੮।
ਹਰਸੇ ਆਰ. ਜੀ. : 'ਆਬਜਰਵੇਸੰਜ ਆਨ ਦਿ ਲਾਇਫ ਐਂਡ ਵਰਕਸ ਆਫ਼ ਭਵਭੂਤੀ' (ਫ੍ਰੈਂਚ) ਏਦੀਸਨਜ਼ ਲਿਬਰੇਰੀਜ਼ ਦ ਫਰਾਸ: ੧੯੩੮।
ਈਨਾਮਦਾਰ ਵੀ. ਐਮ. : 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਦੋ ਪ੍ਰਿਥੇਸ; ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਕਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਈਨਾਮਦਾਰ, ਰਾਹੀਂ ਕਰਨਾਟਕ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਯ, ਧਾਰਵਾੜ, ੧੯੫੭।
ਕਰਮਚਰ ਆਰ ਡੀ. 'ਭਵਭੂਤੀ', ਕਰਨਾਟ ਕਵਿਸਵਵਿਦਿਆਲਯ, ਧਾਰਵਾੜ, ੧੯੬੩।
ਮਿਰਾਸੀ ਵੀ. ਵੀ. : 'ਭਵਭੂਤੀ' ਮੋਤੀਲਾਲ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਦਿੱਲੀ ੧੯੭੪।
ਰਾਘਵਨ ਵੀ. : 'ਭਵਭੂਤੀ ਐਂਡ ਦਿ ਵੇਦ', 'ਜਨਰਲ ਆਫ਼ ਦਿ ਏਸ਼ਿਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਬੰਬਈ (ਨਯੂ ਸਿਰੀਜ਼); ਸੰਚੀ ੩੧-੩੨, ੧੯੫੬-੫੭, (ਸਰਾਧ ਸਤਾਬਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਚੀ) ਜੂਨ ੧੯੫੬, ਪੰਨਾ ੨੧੮-੨੨੧। "ਭਵਭੂਤੀ ਐਂਡ ਅਰਥ-ਸਾਸਤ੍ਰ"; 'ਨਯੂ ਇੰਡਾਲਾਜੀ', ਫੇਚਸ੍ਵਿਟ ਵਾਲਤਰ ਰੂਥੇਨ ਜੁਮ ੭੦, ਗੋਬੁਰਟਸਟੇਗ, ਅਕਾਦਮੀ-ਵੈਰਲਾਗ, ਬਰਲਿਨ, ੧੯੭੧, ਪੰਨਾ ੪੩੩-੩੯।

[(੪) ਭਾਰਤੀਯ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)]

ਸਾਸਤ੍ਰੀ-ਪੰਡਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ੇ-ਦੁਨਾਥ : 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤਯ ਵਿਮਰਸ'; ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸਨ, ਮੋਰਠ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ), ੧੯੫੬। (ਮਰਾਠੀ)
ਭਟ ਗੋ. ਕੇ. : 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਯਸ਼੍ਰਿਸਟੀ', ਕਾਟਿਨੋਂਟਲ ਪ੍ਰਕਾਸਨ, ਪੁਣੇ-੩੦; ੧੯੬੪।
ਮਿਰਾਸੀ ਵਾ. ਵੀ. : 'ਭਵਭੂਤੀ'; ਪਾਪੁਲਰ ਪ੍ਰਕਾਸਨ, ਬੰਬਈ-੩੪; ੧੯੬੮।

(ਹਿੰਦੀ)

ਉਪਾਧਿਆਇ ਬਲਦੇਵ : 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਸਾਰਦਾ ਮੰਦਿਰ, ਕਾਸੀ, ੧੯੪੫।
ਗੈਰੋਲਾ ਵਾਚਸਪਤੀ : 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ'; ਚੌਖੰਬਾ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ, ਵਾਰਾਣਸੀ, ੧੯੬੦।
ਰਾਇ ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ : 'ਮਹਾਕਵੀ ਭਵਭੂਤੀ', ਚੌਖੰਬਾ ਪ੍ਰਕਾਸਨ, ਵਾਰਾਣਸੀ, ੧੯੬੫।
ਸਿੰਹ ਅਯੋਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ : 'ਭਵਭੂਤੀ ਐਂਡ ਉਨ ਕੀ ਨਾਟਯਕਲਾ', ਮੋਤੀਲਾਲ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ, ਦਿੱਲੀ, ੧੯੬੬।

